

jaargang 6

nummer 3

juni 1988

Joris-Karl Huijsmans in Tilburg

Een schets van C.C. Huijsmans

Rückert, Ruigvoorn en de stadhuisplannen

IJzertijd in het Leijdal

Tilburg kort

f 6,95

Eerder verschenen:

Eerder verschenen bij de **Stichting tot behoud van Tilburgs cultuuroed** als themanummers van "Tilburg":

- Norbertijnen 1134-1984 (sept. 1984)
- 200 jaar brandweer in Tilburg (dec. 1985)
- Textielfabrieken in Tilburg (maart 1986)
- Vier beschermde stadsgezichten in Tilburg (juni 1986)
- Groene Long (september 1987)
- Openbare Bibliotheek in Tilburg 1913-1988 (maart 1988)

De Schaduw

Antiquariaat en Uitgeverij
Nieuwlandstraat 25
5038 SL Tilburg 013-431229

I Antiquariaat De Schaduw:

Inkoop en verkoop van romans, wetensch. boeken, oude kinderboeken, gravures, landkaarten, enz.

II Uitgeverij De Schaduw:

1. Herdruk Catechismus *f* 15,—
2. Puk en Muk uit de Schaduw van Tilburg *f* 15,—
3. Uri Nooteboom:
Jeugd in een fabrieksstad *f* 7,90
4. Sim en Sam *f* 17,90
5. Jan Horsten:
De Vier Winden *f* 22,90
6. Willem II
90 jaar in beeld *f* 27,50

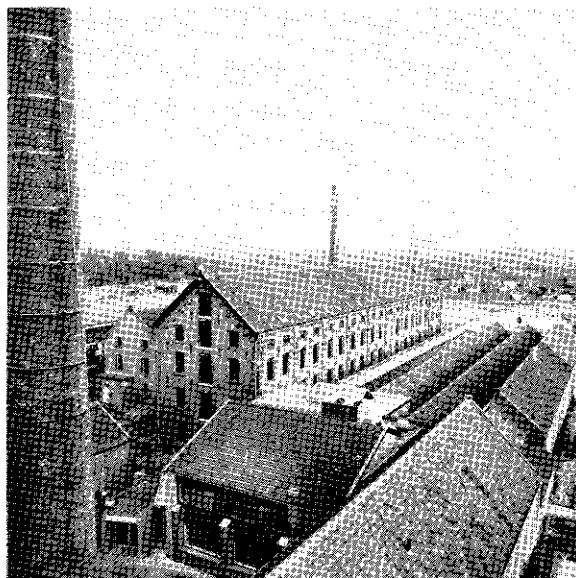
NEDERLANDS TEXTIELMUSEUM

In permanente en wissel-exposities wordt aandacht geschonken aan beeldende kunst, techniek, ontwerpen en industriële cultuur.

Openingstijden museum

dinsdag t/m vrijdag 10.00-17.00 uur
zaterdag en zondag 12.00-17.00 uur
textieldocumentatiecentrum
dinsdag t/m vrijdag 10.00-17.00 uur
maandag en zaterdag gesloten

Goirkestraat 96
5046 GN TILBURG
Tel.: (013) 367475
Infolijn: (013) 422241

Tijdschrift voor
geschiedenis,
monumenten en cultuur
Verschijnt vier maal per
jaar.

Jaargang 6, nr. 3
juni 1988

ISSN: 0168-8936

Uitgave
Stichting tot Behoud van
Tilburgs Cultuurgoed
K.v.K. S 096029

Redactie
Henk van Doremalen
Ronald Peeters

Stukken voor de redactie
te zenden aan redactie-
secretariaat
t.a.v.
Ronald Peeters
Montfortanen-
laan 96,
5042 CX Tilburg.

Abonnementen
Jaarabonnement
f 27,50
instellingen en bedrijven
f 32,50
Losse nummers
verkrijgbaar in de
boekhandel.
Abonneren door
overmaking op de
rekening van de Stichting
tot Behoud van Tilburgs
Cultuurgoed,
Beeklaan 57,
5032 AB Tilburg.

Gironummer 5625554
AMRO-bank rek.nr.
42.81.63.343
onder vermelding van
'abonnement 1988'

Foto's
Gemeentearchief
Tilburg, tenzij anders
vermeld.

Druk
Drukkerij Pabo Print b.v.
Tilburg

Ten geleide

Met dit nummer bestaat Tilburg, tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur vijf jaar. Geen reden om onszelf op de borst te kloppen, wel een moment om even bij stil te staan. Met het verdwijnen van het jaarboek de Lindeboom en het heemkunde tijdschrift Actum Tilliburgis is 'Tilburg' het enige lokaal-historische tijdschrift in de stad. Los van wat uitvoeriger uitgaven die als boekwerk verschijnen is een tijdschrift onontbeerlijk om op korte termijn onderzoeksresultaten voor een groter publiek te presenteren. 'Tilburg' kiest daarbij voor een aanpak waarbij zowel inhoud, illustraties als vormgeving van belang zijn.

In de vijf jaar van zijn bestaan verschenen in 'Tilburg' 152 bijdragen van 40 verschillende auteurs. Er werden 21 nummers uitgegeven waaronder 6 themanummers. De speciale themanummers werden in grote getale afgezet, de 'normale' nummers bleven in het algemeen voorbehouden aan de paar honderd abonnees die het tijdschrift kent.

In dit nummer verschijnt een bijdrage van Jef van Kempen over de recentelijk sterk in de belangstelling staande schrijver Joris-Karl Huijsmans. Van Kempen vertaalde 'Un Campement de Bohémiens' van J.K. Huijsmans, dat zich in Tilburg afspeelt. Daarnaast geeft hij informatie over het verblijf van de schrijver in Tilburg. Ad Willemsen, tekenleraar aan de R.S.G. Willem II, houdt zich bezig met één van zijn voorgangers C.C. Huijsmans, oom van de schrijver en tekenleraar van Vincent van Gogh.

Paul van de Sande publiceert het eerste deel van zijn studie over de stadhuisplannen die Rückert en Ruigvoorn hadden in het tweede decennium van deze eeuw. Frans van Nunen en Johan Hendriks schrijven over oude bewoningssporen in het grensgebied Tilburg — Goirle. In 'Tilburg Kort' ondermeer een bespreking door Fons Plevoets van de biografische studie over Dr. Hendrik Moller.

De redactie

Deze uitgave werd mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van Van Raak B.V., Vollenhoven Groot-Olie B.V. en Melis Gieterijen B.V.

Inhoud

Joris-Karl Huijsmans in Tilburg	*LET(6)	
Jef van Kempen		72
Een schets van C.C. Huijsmans	*BK(3)	
Ad C.J.M. Willemsen		78
Rückert, Ruigvoorn, en de plannen tot uitbreiding van het stadhuis I		
Paul van de Sande	*MON(6)	81
IJzertijd in het Leijdal: wonen en werken aan de boorden van een kabbelende beek		
Johan Hendriks en Frans van Nunen ..	*GES(4)	87
Tilburg kort		91

Joris-Karl Huijsmans in Tilburg

*Jef van Kempen**

'A propos, ton nom en hollandais est Joris-Karel Huijsmans. Tu a écrit de l'allemand'. Met deze opmerking besloot Constantijn Huijsmans op 26 december 1874 zijn brief aan zijn Franse neef, Charles-Marie-Georges Huijsmans, de zoon van zijn overleden broer Victor. De aanleiding voor de brief was het literaire debuut van zijn neef, in oktober van dat jaar, met een bundel prozagedichten: *Le Drageoir à épices*. Constantijn Huijsmans' opmerking betrof de naam waarmee zijn neef, om zijn Nederlandse afkomst te benadrukken, abusievelijk zijn eerste boek liet voorzien: Jorris-Karl Huijsmans. Om het geluk niet te tartten, herstelde hij deze vergissing later slechts gedeeltelijk. Als Joris-Karl Huijsmans zou hij een belangrijke rol gaan spelen in de Franse literatuur van het fin-de-siècle van de vorige eeuw.

Joris-Karl Huijsmans werd op 5 februari 1848 in Parijs geboren als zoon van de uit Breda afkomstige schilder Victor-Godfried Huijsmans en de Franse onderwijzeres Elisabeth-Malvina Badin.

Zijn vader, die vooral in het levensonderhoud voorzag door het illustreren van misaals en kerkboeken, overleed al in 1856.

De schilders

De schilderstraditie in de familie Huijsmans gaat terug tot het zeventiende-eeuwse Antwerpen; van de landschapsschilder Cornelis Huijsmans (1648-1727) bevinden zich ook nu nog werken in onder meer het Louvre en in de Hermitage in Leningrad.

De in 1776 in Breda geboren Jacobus Huijsmans was ook landschapsschilder en had zijn opleiding aan de Koninklijke Academie van Antwerpen gevolgd. Bovendien was hij tekenleraar aan de Koninklijke Militaire Academie en directeur van het Stadstekeninstituut in Breda. Het is dan ook niet verwonderlijk dat zijn beide zonen Constantijn en Victor, geboren in 1810 en 1815, voor hun opleiding ook naar de Antwerpse academie werden gestuurd. In het begin van de jaren dertig van de vorige eeuw trokken de beide broers naar Parijs. Traditiegetrouw slaagde ook Constantijn Huijsmans erin een zekere reputatie als landschapsschilder op te bouwen. In 1837 werd er echter een dringend beroep op hem gedaan naar Breda terug te keren, om de onderwijsfuncties van zijn inmiddels blind geworden vader over te nemen. Omdat de familie van dit inkomen afhankelijk was — er waren behalve de twee zoons ook nog zes dochters — kon hij zich onmogelijk aan zijn verantwoordelijkheid

onttrekken. In 1859 overleed Jacobus Huijsmans in Ginneken. Van de dochters waren inmiddels enkele tot een kloosterorde toegetreden; een van hen sleet haar dagen in het begijnhof van Turnhout.

Op 22 maart 1866 vestigde Constantijn Huijsmans zich met zijn zuster Oda in Tilburg, waar hij tot tekenleraar was benoemd van de toen net opgerichte Rijksschool Koning Willem II.

Vincent van Gogh was een van zijn eerste leerlingen.

De schrijver

Het schrijversdebuut van Joris-Karl Huijsmans was zeker niet gemakkelijk gegaan. Nadat de ene uitgever na de andere zijn *Le Drageoir à épices* geweigerd had, bracht zijn moeder hem in contact met de uitgever Het-

*) Jef van Kempen (1948) publiceerde eerder (met Rolf Janssen) in *Actum Tilliburgis en Tilburg* over Antony Kok, Theo van Doesburg en *De Stijl*, en verder o.a. poëzie in *De Dietsche Warande en Belfort*; studeert Cultuurwetenschappen.

zel. Edmond de Goncourt noteerde in zijn dagboek op 23 maart 1886 wat Huijsmans hem die dag over zijn debuut in 1874 verteld had: 'Een paar dagen later liet Hetzel hem vragen bij hem langs te komen en in een zeer onaangenaam gesprek gaf hij hem te kennen dat hij over geen enkel talent beschikte en daar ook in de toekomst nooit over zou beschikken, dat het afschuwelijk geschreven was en dat hij een soort Commune van Parijs in de Franse taal begon'. Hetzel verkondigde dat Huijsmans geestelijk gestoord was, 'als hij geloofde dat het ene woord beter was dan het andere, (...). En Huijsmans beschreef me zowel de onrust die deze gebeurtenis had gewekt in het hart van zijn moeder, (...), als de pijnlijke twijfels die in hem waren gerezen ten aanzien van zijn eigen talent'. Toch zou het boek uiteindelijk op Huijsmans eigen kosten bij uitgeverij Dentu verschijnen. Was de onrust bij zijn moeder het gevolg van het vernietigende oordeel van een bevriende uitgever, zelf had ze het manuscript niet gelezen; bij zijn oom Constantijn lag dat duidelijk anders. Uit het door hem geuite ongenoegen over het boek van zijn neef, bleek dat hij het wel degelijk goed gelezen had. Om de reactie van Constantijn Huijsmans op het boek in zijn eerder aangehaalde brief van 26 december 1874 op waarde te kunnen schatten, is het nodig iets te zeggen over de inhoud van deze bundel.

Het zal geen verwondering wekken dat ook Joris-Karl Huijsmans een grote voorliefde ontwikkelde voor de schilderkunst. Naast de vele kunstkritieken die hij publiceerde over de toen volop actuele impressionistische schildersbeweging, en in die tijd nog onbekende schilders als Gustave Moreau en Odilon Redon, besteedde hij ook geregeld lyrische bladzijden aan de schilders van het land van zijn vader. In *Le Drageoir à épices* beschrijft hij zijn indrukken van het werk van de zeventiende-eeuwse schilders Adriaan Brouwer en Cornelis Bega, waarmee hij als hartstochtelijk museumbezoeker in het Louvre had kennis gemaakt. De bundel, die sterk was beïnvloed door de prozagedichten van Aloysius Bertrand en Charles Baudelaire, bevatte verder onder meer stukken over het Parijse district Bièvre en de dichter Villon. Deze stukken oogstten veel waardering bij zijn oom, die hem dan ook uit de grond van zijn hart gelukwensde met deze 'met woorden geschilderde bladzijden'. Hij was echter bepaald geschokt uit de bundel te moeten vaststellen dat de belangstelling van zijn neef verder ging dan het werk van de Hollandse en Vlaamse schilders in het Louvre of het in woorden schetsen van het esthetische van een Parijse markt.

Joris-Karl Huijsmans, die zijn schooloplei-

ding had gevolgd aan het Internaat Hortus en het Lyceum Saint-Louis, was in 1866, op achttienjarige leeftijd, als ambtenaar gaan werken op het ministerie van binnenlandse zaken, een traditie binnen de familie van zijn moeder. Zonder veel overtuiging zou hij zich in zijn vrije tijd nog een jaar aan de rechtenstudie wijden. Slechts met een onderbreking in het bloedige jaar 1870 — het jaar van de Pruisische belegering van Parijs, en de burgeroorlog die daarop volgde; het jaar waarin hij werd gemobiliseerd, maar na korte tijd wegens dysenterie weer naar huis werd gestuurd — stortte hij zich vol overgave in het Parijse literaire leven, waar zich in die jaren een ware omwenteling voltrok. Nadat in 1856 *Madame Bovary* van Gustave Flaubert en in 1865 *Germinie Lacerteux* van Jules en Edmond de Goncourt waren verschenen, kwam in 1867 Emile Zola met zijn roman *Thérèse Raquin*, die veel rumoer veroorzaakte en de feitelijke geboorte van het naturalisme betekende. Een belangrijk verschil tussen het naturalistische (moderne) en idealistische (ouderwetse) proza was het feit dat de volgelingen van Zola, waartoe ook Joris-Karl Huijsmans enige tijd behoorde, zich gingen toeleggen op het schilderen van de maatschappij in 'al zijn aspecten'. Dit laatste betekende onder meer dat in de literatuur de erotiek een belangrijkere plaats ging innemen, en dat het idealistische vrouwbeeld zoals dat tot die tijd bestond, langzaam verdween. Hier komt dan ook het conflict aan het licht tussen oom en neef Huijsmans, beter gezegd tussen familie en neef, dat later nog tot in Constantijn Huijsmans testament zou worden uitgevochten. Ook *Le Drageoir à épices* bevatte enkele erotische passages en er figureerde, naar naturalistisch model, een prostituee in een van zijn prozagedichten.

Constantijn Huijsmans vroeg zich in zijn brief af welke keurige familie een meisje zou toevertrouwen aan een man die zelfs niet de kiesheid heeft te verbergen dat hij verscheidene maîtresses heeft. Verder schreef hij dat zijn neef nu wel kon zeggen dat het niet om

Afb. 2 Joris-Karl Huijsmans omstreeks 1896/97 (Collectie Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum 's-Gravenhage).

zijn persoon ging, maar om de situatie die hij schilderde, maar waarom dan zo'n onderwerp gekozen?

En hoe kun je een dergelijke situatie zo goed schilderen als je die niet kent? Het was een schot in de roos.

De brief die de 64-jarige Constantijn Huijsmans vanuit zijn Tilburgse atelier naar Parijs zond, de enige van hem aan zijn neef die voor zover bekend bewaard is gebleven, werd na nog wat mededelingen over de staat van de gezondheid van enkele familieleden, ondertekend met 'Je oom en vriend'.

De zigeuners

Joris-Karl Huijsmans zou in het vervolg zijn oom onkundig laten van zijn literaire voordeelingen, maar zijn sympathie voor hem zou er niet onder lijden. Samen met zijn moeder bezocht hij al in zijn kindertijd de plaatsen waar de familie van zijn vader woonde: Breda, Ginneken, Turnhout en later ook Tilburg. Als jonge man zou hij met zijn voorliefde voor het noorden, vakanties in Tilburg doorbrengen om vandaaruit reizen te kunnen maken naar de grote steden en musea van ons land, waarvan hij later verslag zou doen.

Door de goede ontvangst van *Le Drageoir à épices* in de Franse pers, werd Huijsmans in de gelegenheid gesteld te publiceren in de rubriek 'Croquis et Eaux-fortes' van het nieuwe tijdschrift *Le Musée des Deux-Mondes*. Van 1875 tot 1877 zou hij daaraan regelmatig bijdragen leveren, die voor een deel waren overgenomen uit zijn debuutbundel. Over Nederland verscheen in dat tijdschrift op 1 april 1875 'La Tulipe' en op 15 februari 1877 'En Hollande'.

De tekst die hij op 15 juli 1875 schreef werd zoals zoveel andere uit deze zeer produktieve periode, niet in *Le Musée des Deux-Mondes* opgenomen. Het is een impressie van een gebeurtenis tijdens zijn vakantie in Tilburg in augustus 1874: 'Un Campement de Bohémiens'.

Afb. 3 Het Ven, later Piusplein genaamd, zoals dat er in de tijd van J.-K. Huijsmans moet hebben uitgezien (Collectie Gemeentearchief Tilburg).

Een zigeunerkamp door J.-K. Huijsmans

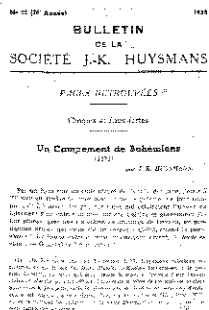
Vorig jaar, op een mooie augustusavond, was ik in Tilburg in Holland, bij mijn oom, de schilder. Het werd al donker en door de grote vensters die het atelier verlichtten, viel nog slechts een zwak en troosteloos licht naar binnen; ik was verdiept in een collectie gravures van Luyken, een fenomenaal kunstenaar die Callot evenaart zo niet overtreft, toen de deur openging. De dienstbode kwam binnenstuiven, terwijl ze uit volle borst schreeuwde: — O mijnheer! O mijnheer!

— Hee! wat is er? — Ik ga naar buiten, de deur van het huis staat wijd open, mijn oom en tante zijn druk aan het praten, er bevinden zich heel veel mensen op het plein; de stad Tilburg is in rep en roer. Overal hebben zich mensen verzameld, al gebarend en pratend wijzen zij in de richting van de populierenlaan, die zich uitstrekt zover het oog reikt, mannen die elkaar aan de mouw trekken, elkaar bij de knoop van hun jas pakken, vrouwen die met veel gebaren en geknipper van de oogleden en onder onophoudelijk hoofdschudden commentaar leveren op de redevoeringen van hun mannen, terwijl een enorm lawaai van rammelend oud ijzer weerklonk en zes karren overladen met tentzeilen, palen, mannen, vrouwen, kinderen, alles in grote wanorde op elkaar gestapeld, de laan opreden en zich in een cirkel rond de grote groen geworden poel, in het midden van het plein, opstelden.

De aankomst van deze karren was een gebeurtenis van belang. De burgemeester maakte zich los uit de groep waarin hij stond te praten, stelde zich op met zijn rechterbeen vooruit, veegde zijn lippen af met een zijden zakdoek, kuchte, spuwde, en richtte met luide stem het woord tot de juistst aangekomenen... Deze leken zich weinig van zijn woorden aan te trekken. Vrouwen met flonkerende ogen, met blinkende tanden, gekleed in onbeschrijflijke lompen, in haveloze hemden die door hun scheuren naakt blank vlees lieten doorschijnen, sprongen van de wagens, pakten de zeilen, de palen, de kinderen vast, en wierpen alles op de grond in de modder.

De burgemeester was ontsteld en kon geen woord meer uitbrengen. In de laatste kar was het een voortdurend gekrioel; men onderscheidde, hier en daar, in de deining van het dekzeil dat heen en weer bewogen werd, bovenlijven van oude vrouwen met verwarde haren en halfnaakte mannen, hoofden van dreumesen, verwilderd en modderig; zodra dit klein grut de grond had geraakt, begonnen ze rond te sluipen als een troep jonge wolven, iedereen die hen aankeek aanklampend en in alle mogelijke talen vragend om geld en brood. De mannen stapten op hun beurt uit en gingen in een kring in het gras zitten, en terwijl zij zich uitstrekten, sjofel en schitterend, onder hun verwarde haardos, in het harnas van slijk dat hen geheel bedekte, wierpen de vrouwen de resterende stokken en waterketels, die wanhopig leken te klinken door hun botsing met stenen en palen, op de grond.

In een oogwenk was het vuur aangestoken en waren de tenten opgebouwd. De zigeuners droogden zich, de paarden graasden gretig onverschillig waar, de vrouwen en kinderen vroegen, niet als bedelaars om een aalmoes, maar als vorsten die

Afb. 4 Fragment uit 'Un Campement de Bohémiens' uit 1875.

een cijns eisen, om geld, stro, brood en bier. De Tilburgers stroomden massaal toe, beladen met grote roggebroden, stukken vis en gerookt rundvlees, bosjes postelijn, stapels rode kool en aardappelen.

Het licht verminderde nu snel, de hemel was niet meer van het zachte blauw dat zoveel schoonheid geeft aan de luchten van Nederland, het asblauw werd donkerder en veranderde in een indigo vermengd met zwart. Prachtig was dit schelmenkamp bij het schijnsel van het vuur. De gezichten lichten plotseling op bij het knetteren van houtblokken, en van allen leek de licht gekleurde huid als een vloeibaar goud doordrongen; dan als het half verbrande hout instortte, rode kleuren, de vlammen nu niet meer flakkerend maar met de grond gelijk, de rode wangen van de vrouwen, de gewiekste en verwilderde snoetjes van de kleintjes, leken met grote plekken bloedrode schmink bedekt.

Ik wandelde rond de tenten, toen een jonge vrouw van een aanbiddelijke schoonheid, mijn hand greep en zei: 'Mijnheer, geef me tien stuivers!' Ik aarzelde, dat beken ik, toen ze zich een weinig bukkend mijn hand kuste met haar geheel met wondermooie tanden versierde mond, als druppels kwikzilver die dartelen in een rozeblad! Hoe kon ik weigeren! Ik gaf haar het geldstuk dat ze me had gevraagd, en vluchtte om te ontsnappen aan de toekomstvoorspelling die ze mij beslist wilde meedelen.

Bij mijn oom werd het avondeten opgediend. Terwijl we thee dronken, gretig bijtend, wat wil je, in grote bojerhammen en peperkoek, zei ik hem: He! wat een mooi schilderij zou men kunnen maken van dit kamp! — en hij antwoordde: Ach! als Jan Luyken of Jacques Callot nog leefden, wat een prachtige etsen zouden ze hebben gemaakt van die lompen op die amberkleurige huid, fonkelend in het schijnsel van het ineengestorte gloeiende houtskool! — En de allergrootste meester dan! de goddelijke Rembrandt, hernam ik, welk een meesterwerk zou hij hebben gemaakt van al die vodden! En opgevrolijkt door die goede wijn van de Rijnstreek, die naar hazelnoot ruikt en die ik gulzig met kleine slokjes dronk uit mijn smaragd-groene glas, zonk ik weg in een heerlijke mijmering waar opnieuw, met haar verschrikte ogen en haar bloedrode lippen, het mooie meisje verscheen dat mijn hand had vastgepakt. Dit gepeins ging over in slaap. Ik verbeeldde mij een ogenblik dat ik, armzalige, de reus was die men Van Rijn noemt; ik zag mijzelf in zijn prachtige kostuum, met onder zijn baret de uitbundige lange haren, zijn verwarde snorrebaard, zijn vurige ogen, deze zigeunerin schilderend met haar mooie godinnenvoeten in het slijk.

'Eh! jongen, riep mijn oom, je slaapt. — Laten we naar bed gaan!' — Oh mijn oom, mijn oom, wat een mooie droom hebt u verstoord!

Nadat Constantijn Huijsmans in 1866 korte tijd had ingewoond bij de ijzerhandelaar Pieter Mercx, die met zijn vrouw en vijf kinderen een pand bewoonde in de Nieuwlandstraat, verhuisde hij met zijn zuster naar het Ven. Het pand Ven 21, nu Piusplein, was

Afb. 5 Bedelaars getekend door Constantijn Huijsmans (Collectie Gemeentelijke Archiefdienst Breda).

ruim genoeg voor hem en zijn zuster en bovendien kon hij, zoals uit het verhaal van zijn neef blijkt, beschikken over een eigen atelierruimte. Verder woonde in het huis nog hun uit Gilze afkomstige dienstmeisje Antonia Smolders. De grote poel waarvan sprake is in 'Een zigeunerkamp', moet dan ook 't Ven zijn geweest, een wat idyllische benaming voor een grote plas in het midden van het plein. Om de puntjes op de i te zetten: de parmantige burgemeester was J.F. Jansen, die van 1869-1901 de stad bestuurde, over het algemeen met meer succes dan die bewuste avond in 1874.

Omdat de vraag naar de fictionaliteit van een verhaal altijd aardig is, zou een verslag van de gebeurtenissen in de Tilburgse pers welkom zijn geweest. Het bleek onvindbaar.

In de periode waarin hij 'Een zigeunerkamp' schreef, was Huijsmans zoals al eerder opgemerkt bij *Le Drageoir à épices* in belangrijke mate schatplichtig aan de Franse schrijver Aloysius Bertrand (1807-1841). Deze schreef korte romantische prozagedichten, geïnspireerd door het werk van Rembrandt en Callot. Ze werden gebundeld als *Gaspard de la Nuit. Fantaisies à la manière de Rembrandt et de Callot*. De door neef en oom Huijsmans zeer bewonderde kunstenaar Jaques Callot (1592-1635) had, evenals Rembrandt, een grote voorliefde voor het maken van etsen van zwervers en bedelaars. In Joris-Karl Huijsmans' beroemdste werk, de in 1884 verschenen roman *A Rebours*, maakt de neurotische kluizenaar Des Esseintes, die aan alle muren van zijn boudoir gravures van gods-

gen Huijsmans' eigen verwachtingen in kreeg *A Rebours* grote bijval. Een recensent kwam tot de bijna profetische bespiegeling dat Huijsmans niets anders overbleef dat de keuze tussen de vuurmond van een pistool en de voeten van het kruis. Het werd het kruis.

Na zijn roman *En Rade* verscheen *La Bas*, een studie van het satanisme, in een periode waarin Huijsmans sterk onder de invloed stond van allerlei curieuze occulte bewegingen. In 1892 ging hij voor de eerste maal in retraite in het klooster van de benedictijnen 'Notre Dame d'Igny'. In 1895 volgde toen de roman *En Route*, het verslag van zijn bekeerling tot het katholicisme. Frans Erens schreef daarover: 'Men moet katholiek zijn of zijn geweest om het boek te begrijpen.' Zijn aansluiting bij het katholicisme werd zeer omstreden, zowel door katholieken als niet-katholieken. Het leidde tot felle polemieken in de Franse pers. In een interview naar aanleiding van de dood van Huijsmans vertelde zijn Nederlandse vriend, de schrijver Arij Prins over deze periode: 'Zijn zwenking naar den kant van het katholicisme, het monnikschap, wel, ik houd het er voor, dat — met veel andere oorzaken natuurlijk: zijn haat aan z'n eigen tijd, zijn afkeer van het commercialisme — ook het uitgeput raken van zijn stof er reden toe gegeven heeft. Huijsmans schreef nooit over iets wat hij niet precies wist'.

En Route, *La Cathédrale* en *L'Oblat* waren zijn bekeringsromans. Er zouden tot zijn dood nog veel 'katholieke' werken van hem verschijnen, o.a. de bekende hagiografieën over Sint Lidwina en Don Bosco. Ze werden grif verkocht. Twee jaar lang woonde Huijsmans naast het benedictijnenklooster in Ligugé, totdat het klooster moest sluiten en hij naar Parijs terugkeerde.

In 1906 bleek Huijsmans aan keelkanker te

lijden. Na een lang en treurig sterfbed — hij weigerde morfine-injecties omdat hij ervan overtuigd was dat dit lijden hem door God werd opgelegd — stierf hij op 12 mei 1907. Zijn vriend Lucien Descaves, de latere oprichter van de 'Société J.K. Huijsmans' bezocht hem nog een half uur voor zijn overlijden. Hij trof Huijsmans, berustend in de dood, een sigaret in de hand. Op 15 mei 1907 werd Huijsmans op het kerkhof Montparnasse begraven, in de pij van een benedictijner monnik.

Nog eenmaal lieten zijn Nederlandse familieleden van zich horen: om te informeren naar de erfenis van hun beroemde Parijse neef. Ze werden in het testament niet genoemd.

Bronnen

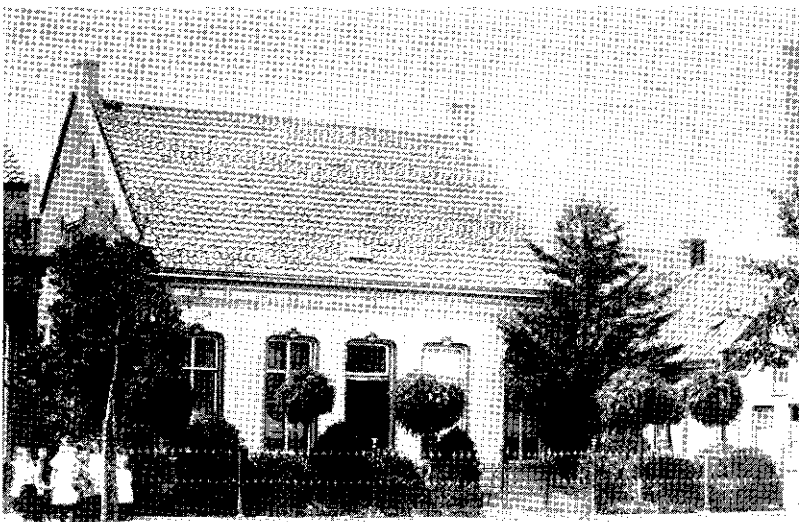
- Robert Baldick, *The life of J.K. Huijsmans*, Oxford 1955.
- *Bulletin de la Société J.K. Huijsmans* Verschijnt regelmatig vanaf 1928. 'Un Campement de Bohémiens' werd opgenomen in nr. 25 (1953), de brief van Constantijn Huijsmans aan J.K. Huijsmans van 26 december 1874 in nr. 3 (1930), en 'En Hollande' in de eerste versie in nr. 33 (1957).
- Jan Siebelink, 'Joris-Karl Huijsmans, een canailleus modernist', *Maatstaf*, januari 1975.
- 'Huijsmans. Geflambeerde punch voor de geest', *Haagse Post*, 12-11-1977.
- Herman Robbers, 'Charles-Marie-Georges (dit: Joris-Karl) Huijsmans, een gesprek met Ary Prins', *Elseviers geïllustreerd maandschrift*, januari 1908.
- Frans Erens, *Literaire wandelingen*, Amsterdam 1906.
- Pie Duployé, *Huijsmans*, Brugge 1968.
- Prof. Dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *De Onbekende Vincent van Gogh*, Tilburg 1972.
- 'Constantijn Huijsmans, tekenleraar van Vincent van Gogh', *Brabantia*, jrg 21, 1972 nr. 1.
- Leo den Os, 'Het naturalisme in Frankrijk en Nederland', *Bzzlletin*, nr. 99, oktober 1982.
- Edmond en Jules de Goncourt, *Dagboek*, vertaald door Leo van Maris, Amsterdam 1985.
- Jaap Goedegebuure, *Decadentie en literatuur*, Amsterdam 1987.
- Brief d.d. 18 oktober 1907 van de Nederlandse Consul in Parijs aan notaris A.J.A. Verschraage, Breda. G.A. Breda.
- Thieme-Becker 1925.
- Gemeentearchief Tilburg. Dossier C.C. Huijsmans.

Van J.K. Huijsmans in het Nederlands vertaalde werken:

- *Don Bosco* (Esquisse biographique sur Dom Bosco) — vertaling M. Molenaar M.S.C.-Tilburg 1935.
- *Tegen de keer* (A Rebours) — vertaling Jan Siebelink — Amsterdam 1977.
- *Op drift* (A vau l'eau) — vertaling Wim Raven, met een uitgebreide bibliografie Amsterdam 1979.
- *De Bièvre* (La Bièvre) — vertaling Jan Siebelink, met een inleiding van Rein Bloem — Utrecht 1983.

Vertaling van 'Un Campement de Bohémiens' door Jef van Kempen, Tilburg 1988. Met dank aan Jacqueline de Monchy.

Afb. 7 Het huis van C.C. Huijsmans aan het Ven, waar J.-K. Huijsmans in 1874 verbleef (Collectie Gemeentearchief Tilburg).

Een schets van C.C. Huijsmans

Ad C.J.M. Willemen*

Twee jaar voor ik er (naast Arthur Le Mire) als part-time tekenleraar zou gaan werken, heeft het Willem II-lyceum¹⁾ aan de Ringbaan-Oost, zeer feestelijk zijn honderdste verjaardag gevierd: 1866-1966. Het zou nog ruim tien jaar duren voor er bij mij enige interesse ging groeien voor de eerste tekenleraar aan deze school: C.C. Huijsmans. Rector J. Vaissier heeft hem dan al eer bewezen, door een van de twee tekenzalen in het nieuwe gebouw aan de Nieuwe Goirleseweg²⁾ naar hem te noemen. De andere werd Vincent van Goghzaal gedoopt.

Wie is Constant Cornelis Huijsmans?

Als telg van een kunstzinnige familie werd hij in Breda op nieuwjaarsdag 1810 geboren. In navolging van zijn vader gaat hij in Antwerpen, maar daarna ook nog in Parijs studeren. Toevallig zijn er in Parijs dan twee nederlandse schilders belangrijke leraren: Ary Scheffer en de Tilburger Cornelis van Spaendonck.

Zijn vader, Jacobus Carolus Huijsmans, die voornamelijk landschappen fijschildert, voerde vanaf 1825 de directie van het Bredaas Stads Teeken Instituut en werd tekenleraar aan de Koninklijke Militaire Academie (KMA), even na de oprichting in 1828.

Als oudste zoon moest Constant in 1837 de baantjes van zijn blindgeworden vader overnemen. Hij werd uit Parijs teruggeroepen, waar hij juist aardig succes met zijn schilderijen begon te krijgen. De KMA zou in die dagen, mede door Constant Huijsmans, uitgroeien tot een centrum van cultuur in Noord-Brabant³⁾. Met collega's als de dominee opa Vincent van Gogh, vader en zoon J. Bosscha, dr. Jan Wap, dr. P.J. Veth en de te-

kenleraren Frederik Huygens en Izaak Schouman.

Als dertigjarige gaf Constant Huijsmans zijn eerste teken(-voorbeelden-) methode uit. *'Het landschap'*, toentertijd een zeer moderne leercursus in het potloodtekenen werd een bestseller. De zojuist gestarte kunsthandel van oom Vincent van Gogh in 's-Gravenhage tekent erop in, evenals kunsthandel Borzo in 's-Hertogenbosch en Tjeenk Willink in Zwolle. Ook worden er een tiental verscheept naar Batavia en naar Port Natal in Zuid-Afrika. Elf jaar nadat Constant Huijsmans als succesvolle jonge kunstschilder uit Parijs vertrokken was, wordt, in het revolutiejaar 1848, zijn petekind Charles Marie George Huijsmans⁴⁾ geboren, de enige zoon van zijn broer Victor Godfried, die in Parijs getrouwd was met Malvina Badin.

Tekenmethode

Constant Huijsmans is in deze tijd druk bezig aan zijn volgende tekenmethode, die onder de naam *'Grondbeginselen der Teekenkunst, eene theoretische en practische Handleiding om het teekenen grondig te leeren'* in 1852 in Amsterdam zal verschijnen.

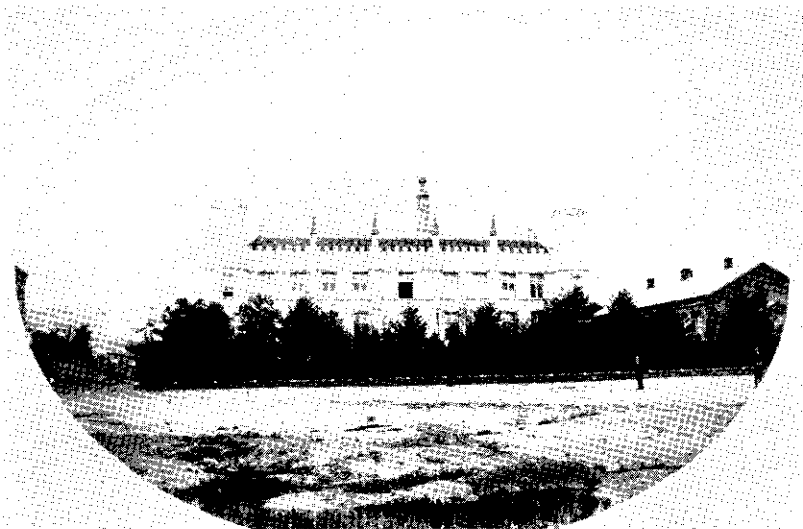
Door deze publikatie zal hij niet alleen lid worden van de Koninklijke Academie voor Beeldende Kunsten te Amsterdam, maar ook bijvoorbeeld lid van de examencommissie van de Stads Teekenschool in Bergen op Zoom. In deze commissie ontmoet hij als collega Henri J. van Tulder, onder wie enkele jaren eerder het oude Neo-classicistische gemeentehuis⁵⁾ in Tilburg is gebouwd. Daarna publiceert hij, in 1853, voor de eerste keer in De Gids: *'De kunstbeschaving van den nijverheidsstand en de middelen om haar te bevorderen'* (p. 583-617). Er zullen nog twee publikaties volgen⁶⁾.

Hij trouwt in 1854 met Louise Kerstens, die echter al een halfjaar later komt te overlij-

Afb. 1 Constantijn Cornelis Huijsmans (1810-1886) (Collectie K.M.A. Breda).

*) Ad Willemen (1941) is tekenleraar aan de rijksscholingengemeenschap Koning Willem II, docent aan de Academie in Breda en actief als beeldend kunstenaar.

Afb. 2 De achterzijde van de 'Rijks Hogere Burgerschool Koning Willem II' kort na de opening in 1866 (Collectie Gemeentearchief Tilburg).

den. Anderhalf jaar later, op 26 juni 1856 overlijdt ook zijn eenenveertig-jarige broer in Parijs die het zesjarig neefje George en diens Parijse moeder achterlaat. Dit schoonzusje van Constant Huijsmans zal niet lang daarna hertrouwen met Jules Og, waarna haar zoontje een tiental jaren in Parijse internaten doorbrengt. In Ginneken bij Breda, overlijdt in 1859 zijn vader op bijna 83-jarige leeftijd. Alsof dit allemaal nog niet genoeg was, komt op de KMA ook nog de klad in zijn werk. Door de opkomst van de Photographie wordt namelijk het vak tekenen steeds minder belangrijk en wordt een onbelangrijk bijvak. Voor de leraar Huijsmans zal dit, tegen het begin van de jaren zestig, op de KMA in een hel resulteren. Hij en zijn vak worden er door de militairen geminacht. Verschillende van zijn vrienden zullen dan proberen hem uit deze penibele situatie te redden, bijvoorbeeld zijn oud-KMA-collega dr. J. Bosscha jr., die in 1863 inspecteur van het kersverse middelbaar onderwijs is geworden. Ook minister Thorbecke, onder wie onderwijs dan ressorteert is door prof. P. Veth uitgebreid van deze 'wrevelige affaire' op de hoogte gebracht.

Na het in werking treden van de Middelbaar-onderwijswet schrijft ook in 1863 minister Thorbecke de gemeente Tilburg hierover aan en....' zoo lang men in Tilburg daarin achterlijk blijft'... zelfs nog een tweede maal. Met succes, want begin april 1866, start er de Willem II als vijfde Rijks Hogere Burger School met een handjevol dertienjarige jongens de lessen. De problemen met de Directie Rijkswaterstaat, over 'het niet begroote kokosnotentapijt voor de directeurskamer⁷⁾ en met de licht geïrriteerde Thorbecke, over de verlate start, zijn opgelost.⁸⁾

Al in 1845 had Koning Willem II — druk doende met de voorbereidingen voor de bouw van zijn paleis in Tilburg — een schilderij van C.C. Huijsmans aangekocht.

Moest dit 'Brabants interieur' in een der paleiskamers de sfeer van het platteland voelbaar maken? Het heeft er nooit gehangen. Voor het paleis immers opgeleverd werd, was de koning overleden.

Jaren daarna zal het 'paleis met lusthof, staande en gelegen te Tilburg aan den Nieuwen dijk in de zogenaamde lage Venweikens⁹⁾, door 's konings 'Hooge Erfgenamen' aan Tilburg geschonken worden, als behuizing voor de Rijksschool. Op voorstel van de koninklijke familie zal het de naam Willem II krijgen.

Inspecteur Bosscha meldt in augustus 1865 aan Constant C. Huijsmans, tekenmeester te Breda, dat het een groot 'voorregt' voor de Rijksschool Willem II zal zijn als hij er het tekenen zou willen geven, zodat het een centrum voor onderwijs van kunst kan worden¹⁰⁾. Binnen drie maanden stelt Thorbecke, strikt geheim nog, zijn benoeming voor als leraar in de schone kunsten, met een betere positie dan een leraar in de wetenschappen. Met een jaarwedde van geen 1200, geen 1500 maar van 1800 gulden.

Huis aan het Ven

Drukke tijden volgen voor Huijsmans: afscheid van de KMA, een banket met cursisten en oud-cursisten van zijn tekenschool, de inrichting van het nieuwe tekenlokaal na een oriëntatiereis langs kunstinstututen in België en verder de besognes met de pleistermodellen uit Delft en natuurlijk ook met de verhuizing van de Bredase Karnemelkstraat naar de gehuurde kamers in de Nieuwlandstraat. Zijn jongste zusje Oda helpt hem en verhuist met hem naar Tilburg.

Het zal allemaal niet van een leien dakje lopen, hij is ook al niet zo jong meer en wordt er zelfs even ziek van.

Helemaal gelukkig is hij weer als hij in 1867 zijn prachtige huis aan het Ven¹¹⁾ betreft. Eindelijk weer zijn hele bibliotheek bij zich, met de vele kunstboeken, waaronder de Leonardo da Vinci uit 1716, de Schildersboeken van Vasari en van Carel Vermander (1618). De zes boeken van Jan Luyken, waaronder de 'Spiegel van het menselijk Bedrijf' en zijn vele, vooral franse, poëziebundels. Eindelijk weer zijn atelier, met de persen en met de geuren van terpentijn en 'spiriet van zilver'.

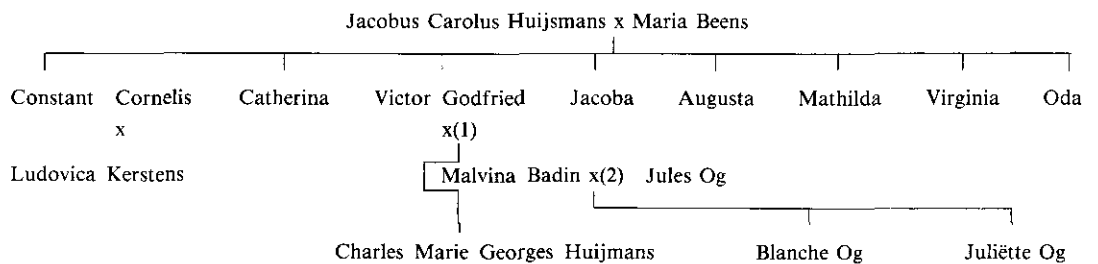
In de zomer van 1874 komt neef George weer eens enkele weken bij oom Constant in Tilburg logeren. Bezocht hij zijn toekomstige uitgever in Brussel? Zijn zieke tante Micko in Turnhout, waar hij de trein naar Tilburg nam? In ieder geval kan hij getuige zijn geweest van de bouw van de neogotische Heuvelse kerk, of kan oom Constant hem de nog

Afb. 3 Titelblad van de tekenmethode van Constant Huijsmans uit 1840 (Collectie K.M.A. Breda).

natte gedenknaald hebben laten zien die was opgericht in de uiterste hoek van de Hortus Botanicus van zijn school. 's Avonds zullen ze zeker genoten hebben van de prenten van Jan Luyken en droomde Joris-Karl ervan ze eens te mogen erven. 'Om redenen van gevorderden leeftijd' heeft Constant Huijsmans in 1877 bij Zijne Majesteit zijn ontslag aangevraagd, waarna hij in het voorjaar van 1879 met Oda naar 's-Gravenhage verhuist. Zijn huis is verkocht aan de latere wethouder P.F. Bergmans. Hij overlijdt in 's-Gravenhage, 28 november 1886, bijna 77 jaar oud. Zijn testament, erg gunstig voor neef George in Parijs, wordt door de rest van de familie niet in dank afgenomen. Neef George wordt uitgekocht voor twintigduizend gulden¹²⁾. Of de beroemde Franse schrijver Joris-Karl Huijsmans ooit nog de etsen van Jan Luyken erfde, is dus niet duidelijk. C.C. Huijsmans' oud-leerling van de Willem II Vincent van Gogh heeft die maand enkele prachtige tekeningen en schilderijen gemaakt van de butte Montmartre in Parijs en zal de winter in zijn Parijse atelier voornamelijk zelfportretten schilderen en stillevens met opgezette dieren.¹³⁾

- 1) Sinds 1964, vanaf 1968 Rijks Scholen Gemeenschap Koning Willem II.
- 2) Deze weg heet sinds 1975 Tatrweg.
- 3) Drs. J.C.G.W. Coenen in: *Parade*, 1982 no. 8.
- 4) Charles Marie George Huijsmans wordt in zijn familie George genoemd en als hij zich zijn Nederlandse afkomst bewust is geworden publiceert hij onder de vermeend Nederlandse naam Jorris Karl, wat na kritiek van zijn oom C.C. Huijsmans Joris-Karl zal worden. Zie artikel J. van Kempen in dit nummer.
- 5) Gemeentehuis, oorspronkelijk stadhuis genoemd, werd gebouwd in 1849 en is gesloopt in 1972. Het lag aan de Markt, ongeveer op de zuidelijke weg-helft van de Schouwburgring.
- 6) *De Gids* 1858 (p 743-779): 'Het tekenen beschouwd in betrekking tot de Nijverheid', en *De Gids* 1863 (p 23-62) en 1864 (p 254-296): 'Eene vraag des tijds, Kunst en Industrie'.
- 7) Brief van Rijkswaterstaat in 's Hertogenbosch aan directeur mr. Fles d.d. 25 januari 1866. Archief Rijks Scholen Gemeenschap Koning Willem II (RSGKWII).
- 8) Brief d.d. 9 februari 1866 van Thorbecke aan directeur mr. Fles met als kernvraag waarom niet op 1 februari 1866 met de lessen is begonnen, zoals was afgesproken, terwijl in december 1865 alle leraren al benoemd waren. Archief RSGKWII.
- 9) Formulering uit het Gemeentebesluit van 31 december 1864. Archief RSGKWII.
- 10) Brief van dr. J. Bosscha aan C.C. Huijsmans in Breda d.d. 30 augustus 1865 Stads Archief (S.A.) Breda.
- 11) Stond waar nu Piusplein 6 en 6a is. Met hulp van het Gemeente Archief Tilburg traceerde ik de prachtige foto van het woonhuis van C.C. Huijsmans. Dit pand, afgebroken in 1937, was sinds 1868 als volgt bekend: N14a, N21, N549, N913, Piusplein 20 en in 1927 Piusplein 6. Rechts op de foto is nog een stukje te zien van het huidige Bruin café. C.C. Huijsmans woonde o.i. dus niet op de Heuvel 21, zoals prof. dr. H. van den Eerenbeemt in: 'De onbekende Vincent van Gogh' (Tilburg, 1972) meldt.
- 12) Brief van C. Pauwels, notaris te 's Gravenhage aan mejuffrouw Virginie Huijsmans d.d. 6 oktober 1894. S.A. Breda.
- 13) Jan Hulsker, 'Van Gogh en zijn weg' (3e druk) Amsterdam 1985 (p. 254-263).

Rückert, Ruigvoorn, en de plannen tot uitbreiding van het stadhuis I

Paul van de Sande*

In 1917 werd aan de Tilburgse gemeenteraad gepresenteerd het 'Algemeen Uitbreidingsplan der Gemeente Tilburg', ontworpen door de toenmalige directeur van de dienst Publieke Werken, J.H.E. Rückert (1879-1918).¹⁾ Deze had een militair-technische opleiding genoten, en was dus geen stedenbouwkundige van huis uit. Dat kon ook moeilijk, want een speciale opleiding op het gebied van stedenbouw bestond in Nederland nog niet.²⁾ In de praktijk waren het daarom zowel architecten als ingenieurs, die zich bezighielden met het ontwerpen van uitbreidingsplannen; een snel groeiende 'markt' sedert de inwerkingtreding van de Woningwet in 1902, op grond waarvan elke gemeente met meer dan tienduizend inwoners verplicht was tot het maken van een dergelijk plan.

Nu was in de ogen van de architecten stedenbouw op de eerste plaats een zaak van esthetisch-verantwoorde vormgeving, en vanuit die opvatting maakten zij aanspraak op een leidinggevende rol bij het maken van stedenbouwkundige plannen. Tegenover zich vonden zij de ingenieurs, voor wie het belang van de stedenbouw primair gelegen was in het oplossen van utiliteitsvraagstukken; een vooral technische aangelegenheid dus, behorend tot het specifieke vakgebied van de ingenieur. Kortom, stedenbouw was betwist gebied, hetgeen in de jaren 1913-1914 leidde tot een vinnig debat in de vakbladen.

Ingenieur en romanticus

Rückert nam persoonlijk deel aan die discussie. Als pleitbezorger van de zogeheten 'hygiënistische school' van ingenieur-stedenbouwers, schreef hij een artikel met de voor zich sprekende titel: 'Stedenbouw, een arbeidsveld van den ingenieur bedreigd.'³⁾ Hij werd van repliek gediend door niemand minder dan H.P. Berlage (1856-1934). Als woordvoerder van de 'esthetische school' van architect-stedenbouwers stelde deze dat het juist de architect was, die zijn arbeidsveld bedreigd zag door de ingenieur; een gevaarlijke ontwikkeling, te meer waar die ingenieur dacht zelf over voldoende esthetisch inzicht te beschikken, zoals Berlage meende te bespeuren in het geval van Rückert.⁴⁾

En inderdaad was het diens ambitie, om met het maken van een uitbreidingsplan voor Tilburg, niet alleen een technisch goed doordacht stratenpatroon te ontwerpen, maar zeker ook om *het mogelijk te maken dat op zijn rooilijnen door anderen zoo gebouwd wordt, dat schoone stadsgezichten ontstaan.*⁵⁾ Rückert heeft zich in dat opzicht doen kennen als uitgesproken liefhebber van het romantisch geësceneerde stadsbeeld. Met name de licht

gekromde straat vormde voor hem een onmisbaar bestanddeel. De ruime toepassing daarvan in het uitbreidingsplan zou er in Rückert's ogen toe kunnen leiden *dat de eigenaar van elk perceel een voor zijn perceel meest geëigende en hem meest bevredigende bouwwijze zoekt. Iedere gevel komt tot uitdrukking. En wanneer nu de aldus gevonden oplossingen zich met elkaar verstaan, dan wordt een aangenaam, schilderachtig effect bereikt.*⁶⁾ Méér dan het scheppen van mogelijkheden kon Rückert, als stedenbouwkundige, niet doen; het was uiteindelijk aan de architecten om de hun geboden kansen optimaal te benutten.

Toch waren er gevallen waarin de directeur van Publieke Werken aanzienlijk meer invloed kon uitoefenen op de vormgeving van het stadsbeeld: in die gevallen namelijk waarin de stad zelf als bouwheer optrad. Het ontwerpen van de rooilijn en het bepalen van de bouwwijze konden dan hand in hand gaan. Rückert was weliswaar geen architect, maar voor het concreet gestalte geven aan zijn ideeën omtrent smaakvolle architectuur kon hij terugvallen op de nodige bouwkundige ambtenaren. De gelegenheid om als stedenbouwkundige ook op de stoel van architect te gaan zitten, zou hij ruimschoots krijgen.

Een Technische Dienst in de problemen

Alvorens daar nader op in te gaan, is het nodig een indruk te geven van de werksituatie zoals Rückert die aantrof bij zijn aanstelling in 1913 als 'Ingenieur-Directeur van de Technische Dienst', zoals de functie toen luidde.

*) Paul van de Sande (1959) is medewerker van het gemeentearchief Tilburg. Hij publiceerde het boek 'Kunst onderweg. 166 kunstwerken in Tilburg' (1986) en in de tijdschriften 'Actum Tilliburgis' (1981) en 'Tilburg' (1984).

Afb. 1 Het oude hoofdbureau van Politie in de Bisschop Zwijzenstraat. Op de eerste verdieping was sinds 1909 de Technische Dienst gehuisvest. Foto 1940 (Collectie Gemeentearchief Tilburg).

Die Technische Dienst was al jarenlang het zorgenkindje van het gemeentebestuur. Sinds 1893 stond aan het hoofd F.J.W. Krugers (1868-1951), een man aan wiens leidinggevende capaciteiten zodanig werd getwijfeld, dat de gemeenteraad in 1909 besloot om binnen de organisatie-structuur van zijn dienst een welhaast autonome positie te verlenen aan de opzichters van de onderafdelingen; dan liep het diensthoofd hen in ieder geval niet voor de voeten.⁷⁾

Niettemin functioneerde de Technische Dienst gebrekkig, een verschijnsel dat meer op de voorgrond trad naarmate de taken van de gemeentelijke overheid toenamen; taken op het gebied van riolering en waterzuivering, en vooral ook op het gebied van woningbouw en stadsuitbreiding. Particulier initiatief stond hoog geschreven in het vaandel van het Tilburgse gemeentebestuur. Op het gebied van volkshuisvesting echter was het de rijksoverheid die met de Woningwet van 1901 het stadsbestuur had gedwongen tot het herzien van haar laissez-faire houding. Maar de diepgewortelde opvatting dat zaken als woningbouw en de aanleg van wegen beter aan particulieren werden overgelaten, bleef sterk leven in kringen van Tilburgse gemeentebestuurders. *Men heeft hier nog het voorrecht bouwondernemers en burgers te bezitten, die voor eigen rekening arbeiderswoningen bouwen; in andere plaatsen is dit niet of minder het geval en dan moet, om in de woningbehoefte te voorzien, de gemeente telkens groote sommen van het Rijk leenen, om deze vervolgens weder voor bouwondernemingen voor te schieten. Men moet dit voorrecht apprecieeren en ook daarom behoort er voor gewaakt te worden, dat de bouwkosten niet hooger dan strikt noodig worden opgevoerd.* Aldus verwoordde burgemeester G.R.C.M. Raupp tijdens een

raadsvergadering in 1912, gewijd aan het vaststellen van een nieuwe bouwverordening, zijn grondige afkeer van overheidsbemoeienis.⁸⁾ Bij diezelfde gelegenheid sprekende over wegenbouw, hield hij de raadsleden voor *dat men vaak reeds blij mag zijn, als particulieren straten aanleggen... Indien in Tilburg particulieren geen straten hadden aangelegd, dan zou de stad zich onmogelijk zoo hebben kunnen uitbreiden als thans het geval is, zonder enorme uitgaven voor de gemeente.*⁹⁾ Om dat laatste punt draaide het allemaal: méér overheidsbemoeienis betekende méér uitgaven, en bijgevolg hogere belastingen. Raupp waakte angstvallig over de hoogte van de hoofdelijke omslag, met succes overigens: bij het afscheid van de burgemeester, in 1915, stelde men tevreden vast dat in de acht jaren van zijn bewind de stijging van de hoofdelijke omslag beperkt was gebleven van 1,6% tot een luttel 2,92%.¹⁰⁾

Dat succes had wel zijn prijs. Zo werd bij de reorganisatie van de Technische Dienst in 1909 uitdrukkelijk afgezien van het aanwerven van een nieuw, hoog gekwalificeerd diensthoofd ter vervanging van Krugers. *Indien men even als elders een bekwaam ingenieur aan het hoofd van gemeentewerken wil stellen, dan moet de regeling anders worden, doch ook omrede eene dusdanige aanstelling veel geld kost, willen Burgemeester en Wethouders het eerst nog eens op deze wijze proberen.*¹¹⁾

Deskundige raadsleden

Het waren overigens niet alleen financiële overwegingen, die verhinderden dat men voortvarend op zoek ging naar die bekwame ingenieur die het functioneren van de Technische Dienst op een hoger plan zou kunnen tillen: onder de raadsleden leefde namelijk sterk het idee dat zijzelf over voldoende talent en inzicht beschikten om kwesties met betrekking tot bijvoorbeeld woningbouw, en allerlei planologische vraagstukken, zonder hulp van buiten tot een goed einde te brengen. Vooral de lang-zittende raadsleden gaven soms blijk van een zekere mate van xenofobie in dit opzicht.

Zo bijvoorbeeld in 1910, toen de raad zich boog over de kwestie van de aanleg van los- en laadplaatsen bij de geprojecteerde haven. Op de voorzichtige suggestie van het raadslid J.C. Ackermans (1864-1935), om een ter zake deskundige hierover advies te laten uitbrengen (liever dan, zoals gebruikelijk, een commissie uit de raad te formeren), reageerde collega A.A.H. Pollet (1843-1916) koeltjes met de opmerking dat *de gemeenteraad zelf beter kan beoordelen wat voor Tilburg het beste is dan een vreemde ingenieur die van de toestanden hier niet op de hoogte*

is.¹²⁾ In de ogen van de nestor van de raad — de heer Pollet diende de belangen van zijn stad sedert 1872! — was het een onbetamelijk voorstel. Kon het Ackermans, met 'slechts' vijf jaar bestuurservaring, echt kwalijk genomen worden?

Eenzelfde situatie deed zich voor bij de al eerder aangehaalde bespreking van de nieuwe bouwverordening in 1912. Ook nu weer was het een nieuwkomer in de raad, ditmaal in de persoon van J. van Rijzewijk (1880-1939), actief in de katholieke vakbond, die het waagde om te komen met het voorstel een raadscommissie te versterken met figuren van buiten, *meer deskundig dan de Raadsdeskundigen*.¹³⁾ Uiteraard werd dit voorstel ernstig ontraden. Het opnieuw doen bestuderen van de ontwerp-bouwverordening was overbodig, *waar de heer Blomjous, oud en grijs geworden in het bouwvak, haar tweemaal heeft behandeld; het was bovendien afkeurenswaardig, met het oog op het prestige van de Raadscommissie*.¹⁴⁾

A.J. Blomjous (1840-1914), in het dagelijks leven houthandelaar, en raadslid sinds 1881, was niet de enige 'interne deskundige' waarover het gemeentebestuur kon beschikken bij de behandeling van bouwkundige vraagstukken; minstens zo groot was het gezag van L.J. Goyaerts (1852-1918), vanaf 1896 wethouder, en voorts werkzaam als architect.¹⁵⁾ Hij liet dat gezag ook graag gelden. Bij gelegenheid van de invoering van een taakverdeling tussen de vier wethouders, in 1914, viel de dienst Publieke Werken bij loting toe aan wethouder E.N.R. van Roessel (1859-1938); met uitzondering echter van de afdeling Gemeentebouwwerken: die was al vóór de loting als vanzelfsprekend toebedacht aan Goyaerts (die kennelijk minder geïnteresseerd was in de rest van de portefeuille van Publieke Werken).¹⁶⁾

Aan zelfvertrouwen schortte het dus niet bin-

nen het gemeentebestuur. Niettemin werd het burgemeester en wethouders in de loop van 1912 duidelijk dat de aanstelling van een ingenieur als hoofd van de Technische Dienst onontbeerlijk zou zijn voor een verantwoorde aanpak van de diverse problemen waarmee de gemeente zich geconfronteerd zag. Vaak waren het vraagstukken die al jarenlang aansleepten, zoals de kwestie van de zuivering van het afvalwater. Actie was dringend geboden, zeker nu de stad processen kreeg aangespannen inzake de vervuiling van het riviertje de Voorste Stroom.¹⁷⁾ Daar kwam nog bij dat het vertrouwen in de capaciteiten van Krugers inmiddels verder gedaald was. Zo bleek hij niet in staat om op bevredigende wijze vorm te geven aan het door de Woningwet vereiste uitbreidingsplan.¹⁸⁾ Het gemeentebestuur werd minder coulant ten aanzien van Krugers. In 1909, bij de vaststelling van een nieuwe verordening voor de Technische Dienst, was hij, als diensthoofd, door een gedeelte van de raad nog in bescherming genomen tegen de ongemeen felle aanval die Blomjous bij die gelegenheid tegen hem had ondernomen.¹⁹⁾ Maar twee jaar later, tijdens de behandeling van de begroting voor 1912, verkeerde de raad in zijn geheel in een grimmige stemming ten aanzien van Krugers; zozeer zelfs, dat het voorstel van burgemeester en wethouders om de directeur inzake zijn eigenzinnig personeelsbeleid een ernstige reprimande te geven, met geestdriftig applaus begroet werd; een bepaald ongebruikelijk fenomeen.²⁰⁾

Het hoeft daarom niet te verbazen dat het voorstel om over te gaan tot aanwerving van een ingenieur, vervat in een somber getoonzette nota waarin alle gemeentelijke problemen nog eens op een rijtje werden gezet, toen zonder enige verdere discussie door de gemeenteraad aanvaard werd.²¹⁾ Kort daarop werd een sollicitatieprocedure in gang gezet, en in november 1912 konden de raadsleden zich uitspreken over een voordracht van drie personen. Het advies van burgemeester en wethouders opvolgend, benoemde de raad de nummer één van de lijst tot 'Ingenieur-Directeur': de uit Leiden afkomstige J.H.E. Rückert. Deze was weliswaar protestant, en stond bekend als sociaal bewogen, maar daar stond tegenover dat hij zich altijd verre van de actieve politiek gehouden had. Bovendien had hij als ambtenaar, werkzaam bij de afdeling Gemeentewerken in Leiden, een voortreffelijke staat van dienst opgebouwd. Hij was vertrouwd met het maken van riolerings- en uitbreidingsplannen, en wat in het Tilburg van burgemeester Raupp ook zeker tot de verbeelding zal hebben gesproken: Rückert werd vanuit Leiden aanbevolen als een ontwerper die, *om een fraai geheel te krijgen met*

Afb. 2 Het braakliggend terrein aan de Markt. Rechts daarvan de oude Weefschool en de winkel van slager Herculeijns. Links op de achtergrond het hoofdbureau van Politie. Foto 1913 (Collectie Gemeentearchief Tilburg).

*zijn smaak aanvult wat de financieën te kort geven.*²²⁾ Per 1 januari 1913 mocht hij zijn talenten komen bewijzen.

De grote schoonmaak van Rückert

Een van de eerste zaken die de nieuwe directeur van de Technische Dienst grondig aanpakte, betrof de dienst zelf. De eigenaardige, decentrale opzet van 1909 kon verdwijnen nu Krugers als diensthoofd het veld had moeten ruimen; daarvoor in de plaats ontwierp Rückert een nieuwe organisatie-structuur, gekenmerkt door overzichtelijkheid, en een strakke leiding.²³⁾ Hij rekende verder af met het verleden, door zijn dienst, waarvan de naam in de loop der jaren een ongunstige klank had gekregen bij de bevolking, om te dopen in 'Publieke Werken'. En bij deze cosmetische ingreep zou het niet blijven. In het tweede jaar van zijn aanstelling zou Rückert voor zijn stratemakers een premiestelsel introduceren; een produktieverhogende maatregel, zo luidde het, waarmee bovendien *de ergernis der gemeentenaren over luieren van gemeentearbeiders goeddeels is weggenomen.*²⁴⁾

Maar het beleid van de nieuwe directeur bevatte ook meer personeelsvriendelijke componenten. Zo maakte hij zich sterk voor een goede huisvesting van zijn dienst. Daarbij stond het welzijn van zijn ambtenaren overigens niet op de eerste plaats: wilde een efficiënt opgezette organisatie ook werkelijk goed functioneren, dan was het immers bittere noodzaak dat er gewerkt kon worden in een doelmatig gebouw. En allesbehalve doelmatig was het onderkomen zoals Rückert dat had aangetroffen bij zijn komst naar Tilburg.

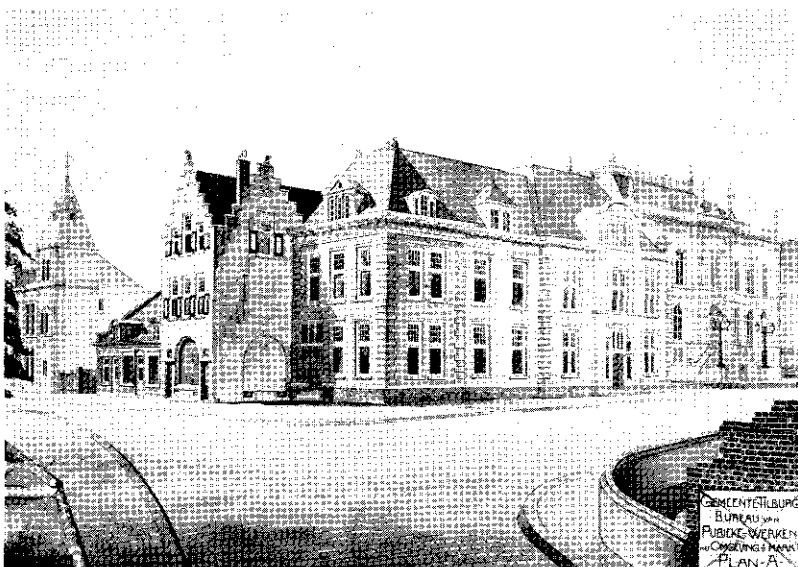
Sinds 1909 was de Technische Dienst gevestigd vooraan in de Bisschop Zwijsenstraat, en wel op de bovenverdieping van het hoofdbureau van Politie, een in 1908 verbouwde,

voormalige schoolmeesterswoning (afb. 1). Door een gestage toename, de laatste jaren, van het aantal ambtenaren bij de Technische Dienst, was die ruimte al snel te klein gebleken. Maar wat Rückert vooral ook zorgen baarde, was de onpraktische indeling van het gebouw. Die zou namelijk van negatieve invloed kunnen zijn op de nieuwe, gecentraliseerde opzet van de dienst. Rückert wenste overzicht over zijn personeel, niet alleen op papier, maar ook op de 'werkvloer'. Alleen met een nieuw gebouw zouden de huisvestingsproblemen afdoende opgelost kunnen worden, zo concludeerde hij in een uitvoerige nota, gericht aan burgemeester en wethouders.²⁵⁾

Nieuwbouw zou bovendien de mogelijkheid bieden om het imago van de voormalige Technische Dienst weer wat op te vijzelen. Een voornaam kantoorpand, representatief gelegen, zou het sceptische Tilburgse publiek opnieuw geloof moeten schenken in een dienst, die, zo moest Rückert vaststellen, *op dit oogenblik... niet het maatschappelijk aanzien heeft, dat noodig is om het zoo onmisbare vertrouwen daarin te geven.*²⁶⁾ Hoe ernstig hij dit probleem nam, blijkt wel uit het feit dat hij hiermee radicaal afweek van zijn opvatting omtrent de plaatsing van wereldlijke openbare gebouwen in het algemeen. In zijn toelichting bij het uitbreidingsplan klinkt het althans heel anders: *De noodzakelijkheid om deze gebouwen een belangrijke plaats te geven, geldt voor de daarin uitgeoefende diensten niet of slechts in betrekkelijk geringe mate en in het algemeen zal dit door de erin dienst doende personen ook niet zwaar worden gevoeld.*²⁷⁾ Die regel ging in het geval van Publieke Werken niet op. En Rückert ging dus op zoek naar een representatief gelegen bouwlocatie, liefst niet te ver verwijderd van het stadhuis, want dan zou het contact tussen het gemeentebestuur en het diensthoofd in het gedrang komen.

Met die voorwaarde in gedachte liet Rückert zijn oog vallen op het terrein aan de zuidzijde van de Markt, grenzend aan de Bisschop Zwijsenstraat (afb. 2). Daar lag een onbebouwd perceeltje gemeentegrond, en als het daaraan grenzende pand van de voormalige weefschool (toch al bepaald geen sieraad voor de stad) gesloopt zou worden, dan kwam er voldoende ruimte vrij voor het nieuwe kantoor. Daarmee zou de gemeente, aldus Rückert, twee vliegen in één klap vangen: zijn dienst zou op goede stand gehuisvest worden, terwijl een gebouw van voornaam karakter aldaar het stadsbeeld in de omgeving van het gemeentehuis aanmerkelijk zou verfraaien. De Leidse ingenieur woonde nog maar een paar maanden in Tilburg, en kon dus uit ervaring spreken, toen hij schreef: *ie-*

Afb. 3 Ontwerp uit 1914 voor een nieuw bureau van Publieke Werken op de hoek van de Markt en de Bisschop Zwijsenstraat (Collectie Gemeentearchief Tilburg).

Afb. 4 V.l.n.r. F.H.W. Krugers (1868-1951), J.H.E. Rückert (1879-1918) en B. Ruigvoorn (1869-1932). Foto 1917 (Collectie Gemeentearchief Tilburg).

der, die vreemd komt in deze stad, krijgt den indruk, dat daar een of ander gebouw is afgebroken en dat het vrijkomend terrein nog onbebouwd ligt in afwachting van de beslissing, wat daarop zal verrijzen.²⁸⁾ Als het aan hem lag, zou aan die verwachting spoedig beantwoord gaan worden door een voornaam ogend pand, in baksteenbouw, gehouden in den rustigen stijl der 18e eeuw.²⁹⁾ Toepassing van een dergelijke vormgeving zou het nieuwe gebouw harmonieus doen aansluiten bij de bestaande bebouwing, gedomineerd door het neoclassicistische stadhuis en de tegenover liggende Heikese kerk. Hier lag dus een kans voor het gemeentebestuur om precies dat 'aangenaam, schilderachtig effect' te bereiken, waarvan Rückert later zou spreken in de toelichting bij zijn uitbreidingsplan.

Wat de directeur van Publieke Werken nu precies voor ogen had als hij sprak van die 'rustigen stijl der 18e eeuw', toont het fraaie werkstuk, vervaardigd door een van zijn assistenten, B. Ruigvoorn (1869-1932), sedert 1902 chef van de onderafdeling Gemeentebouwwerken (afb. 3).³⁰⁾ Volgens die tekening zou het nieuwe kantoor, ingepast tussen het stadhuis en café 'De Zwarte Ruiter' (het pand met de trapgeveltjes), deel gaan uitmaken van een visueel aangenaam, pittoresk hoekje in dit zo belangrijke stadsdeel. Het hier afgebeelde ontwerp was overigens maar één van de vele varianten die in de loop van mei 1913 tot augustus 1914 via burgemeester en wethouders aan de gemeenteraad werden voorgelegd.³¹⁾ Dat er steeds nieuwe plannen ter sprake kwamen, was deels het gevolg van een wijziging, of liever, uitbreiding van de bouwlocatie. Door de aankoop van het pand van slager Herculeijns, gesitueerd tussen het stadhuis en de voormalige weefschool, kreeg Rückert de gelegenheid om een kantoor te ontwerpen dat niet alleen qua stijl, maar ook letterlijk zou aansluiten bij het gemeentehuis. Het was van dit voorstel, en van dit voorstel alleen, dat een fraaie perspectieftekening gemaakt werd, dienend als aanlokkelijk prospectus ter overreding van de raadsleden.

Die zouden namelijk in de vergadering van 7 augustus 1914 definitief een keuze maken uit de bouwplannen, waarvan de alternatieve varianten, ontwikkeld op verzoek van een kritische gemeenteraad, slechts waren uitgewerkt tot technische tekeningen, die de leek doorgaans niet erg kunnen bekoren.

De debatten in de gemeenteraad vormden dus de andere factor, verantwoordelijk voor het ontstaan van een veelheid aan plannen. De raadsleden lieten zich namelijk niet zo makkelijk overtuigen van de juistheid van de oplossing, zoals aangedragen door die uit Leiden overgekomen ingenieur. Had het braakliggend terrein hem, als buitenstaander, de indruk gegeven dat het onbebouwd was 'in afwachting van de beslissing, wat daarop zal verrijzen', voor de geboren en getogen Tilburgse raadsleden was die open plek nu juist datgene wat de Markt ook werkelijk tot markt maakte. Zij bezagen de ruimte rondom het stadhuis als een plein, en voor zover dat, stedenbouwkundig bezien, nog niet erg uit de verf kwam (getuige de indruk van een buitenstaander), was dat een reden te meer om die ruimte te vergroten. Rückert daartegenover, was van mening dat de Markt, de naam ten spijt, in wezen een straat was, waarvan de verbrokkelde gevelwand dringend een stijlvolle aanvulling behoefde.

Door dat verschil in zienswijze viel het burgemeester en wethouders niet licht om het bouwplan van Rückert door de raad te krijgen. Met de voorstellen om het pand van Herculeijns aan te kopen, en de oude weefschool af te breken, konden de raadsleden van harte instemmen; zolang men het vrijkomend terrein maar onbebouwd liet. Daar kwam nog bij dat de raad meende met het streven naar de vorming van een groot plein bij het stadhuis, aan te sluiten bij de laatste trend op stedenbouwkundig gebied (zoals het een vooruitstrevend stadsbestuur betaamt); immers, zo werd opgemerkt tijdens een van de debatten die in de loop van 1913 aan dit onderwerp gewijd waren, *In de groote steden ziet men schatten gelds uitgeven, om een plein te vergroten.*³²⁾ Deze opmerking werd bij een volgende gelegenheid echter deskundig gepareerd door burgemeester en wethouders, en wel met een citaat, aangeleverd door Rückert uiteraard, van de internationaal befaamde stedenbouwkundige, Camillo Sitte: *Es ist eine förmliche Modekrankheit dieser Freilegungswahn.*³³⁾ Of de raadsleden hier nu erg van onder de indruk waren geraakt of niet, feit is wel dat zij niet lang daarna, in december 1913, in principe akkoord gingen met het idee om het nieuwe kantoor voor Publieke Werken te situeren naast het stadhuis. Wel werden door de meest geëngageerden onder de raadsleden nog allerlei suggesties aange-

dragen omtrent de definitieve vorm van het gebouw, en het precieze verloop van de rooilijn. Die suggesties verwerkte Rückert vervolgens tot de bouwtechnische schetsen, waarvan hij hoopte dat de raadsleden ze terzijde zouden leggen bij het aanschouwen van zijn eigen, fraai gepresenteerde ontwerp. Op 7 augustus zou de knoop doorgemaakt worden. Een onvoorziene gebeurtenis gooide echter roet in het eten: volgend op het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, werden de Nederlandse strijdkrachten gemobiliseerd, en daaronder bevond zich, als vrijwillig reservist, de directeur van Publieke Werken.³⁴⁾ Burgemeester en wethouders waren er kennelijk niet zo zeker van dat ze het door Rückert gepropageerde bouwplan zonder diens assistentie veilig door de raad zouden kunnen loodsen, want het voorstel werd voor onbepaalde tijd aangehouden. Daarmee kwam de publieke discussie voorlopig tot een einde, en kon de ambtelijke molen worden stilgelegd.

Noten

- 1) Gemeentearchief Tilburg (G.A.T.), notulen gemeenteraad 1917, bijl. 72.
- 2) Voor een historisch overzicht van het vak stedenbouw als wetenschappelijke discipline, zie: P. de Ruyter, *Over de opkomst van de moderne stedenbouw en planologie (1870-1945)* I&II, Akt, 4e jg. (1980) nrs. 2 en 3.
- 3) P. de Ruyter o.c., 24-26. Zie ook: S. Cusveller e.a., *Wolstad in ombouw. De inzet van het stadsvormonderzoek bij de herstructurering van de oude stad in Tilburg*, Delft 1986, 48-49.
- 4) S. Cusveller o.c., 49.
- 5) Aldus omschrijft Rückerts adviseur, de Delftse hoogleraar J.H. Valckenier Kips, de taak van de stedenbouwer in diens voorwoord bij het rapport inzake het uitbreidingsplan (zie n. 1, p. 4).
- 6) Uitbreidingsplan (n. 1), 100-101.
- 7) G.A.T., notulen gemeenteraad 4 oktober 1909, Handelingen (H.) 307-350. Krugers was directeur van Gemeentewerken sinds 1893, na vijf jaar als tekenaar belast te zijn geweest met het opmaken van de leggers der openbare wegen en voetpaden. Voor Krugers, zie: J. Verhulst, *Trekkers van toen*, PW. Informatieblad voor het personeel, 1e jg. nr. 1 (febr. 1985).
- 8) G.A.T., notulen gemeenteraad 23 februari 1912, H. 53.
- 9) Id., H. 64.
- 10) Gemeenteverslag over 1915, 68. Zie ook M. Rossen, *Rückert, een omstreden figuur. Voor een stedenbouwer op de bres!*, Tilburg. Tijdschrift voor geschiedenis, monumenten en cultuur, 2e jg. nr. 4 (dec. 1984); hierin wordt het mentale klimaat beschreven van 'het conservatief-liberale Tilburg', de gemeente met het laagste belastingpercentage.
- 11) G.A.T., notulen gemeenteraad 4 oktober 1909, H. 313.
- 12) G.A.T., notulen gemeenteraad 27 juni 1910 (besloten vergadering), ongepagineerd.
- 13) G.A.T., notulen gemeenteraad 23 februari 1912, H. 50.
- 14) Id. Voor de data van de eerste benoemingen van de vermelde raadsleden, zie: Gemeenteverslag over 1912, 70-71.
- 15) Het is voor dit tijdvak moeilijk, zo niet onmogelijk, om een strikt onderscheid te maken tussen ontwerpers (architecten) en uitvoerders (timmerlieden); het oude ambacht van stadstimmerman omvatte beide activiteiten. Zo wordt *Blomjous in de adresboeken* van Tilburg tot aan 1906 steeds vermeld als hout-handelaar, maar in 1911 blijkt hij zich onder de architecten geschaard te hebben. Collega Goyaerts daarentegen, wordt van meet af aan als architect aangeduid. Evengoed zal ook hij met het timmermansvak vertrouwd zijn geweest.
- 16) G.A.T., notulen vergadering burgemeester en wethouders 22 juni 1914, nr. 2.
- 17) G.A.T., notulen gemeenteraad 26 juli 1912, H. 218-221, bijl. 114.
- 18) G.A.T., notulen gemeenteraad 3 maart 1911, H. 72. In eerste instantie had het gemeentebestuur getracht om vrijgesteld te worden van de verplichting om een uitbreidingsplan te maken, in haar ogen een onmogelijke opgave wegens de uitgestrektheid van de bebouwing over het totale grondgebied. Zie hiervoor: M.J.J.G. Rossen, *Het Tilburgse volkshuisvestingsbeleid 1902-1919*, Noordbrabants Historisch Jaarboek, III (1986), Den Bosch 1986, 190-192.
- 19) G.A.T., notulen gemeenteraad 4 oktober 1909, H. 311-314.
- 20) G.A.T., notulen gemeenteraad 10 november 1911, H. 275-279.
- 21) G.A.T., Secretarie-archief (S.A.) 1912 afd. I, nr. 638, geheime nota dd. 4 juni 1912. G.A.T., notulen gemeenteraad 26 juli 1912, H. 230, Bijl. 112.
- 22) G.A.T., S.A. 1912 afd. I, nr. 638. Dit dossier bevat onder meer diverse getuigschriften aangaande de sollicitatie van Rückert. Het citaat is genomen uit een brief van aanbeveling van het Leidse gemeenteraadslid Mr. A.J. Fokker, dd. 22 oktober 1912. Voor de opinievorming in Tilburg omtrent de figuur van Rückert, zie ook: M. Rossen o.c. (n. 10).
- 23) G.A.T., S.A. 1913 afd. I, nr. 388. G.A.T., notulen gemeenteraad 29 augustus 1913, bijl. 142. Rückert publiceerde later zijn ideeën hieromtrent: *Over de organisatie der gemeentelijke Technische Diensten*, Technisch Gemeentebled, 1e jg. nr. 5 (aug. 1915), 93-98.
- 24) Gemeenteverslag over 1914, 123-124. Het citaat is genomen uit een nota, gericht aan burgemeester en wethouders dd. 27 oktober 1915, in: S.A. 1915 afd. I, nr. 415.
- 25) G.A.T., S.A. 1913 afd. I, nr. 445, nota dd. 5 mei 1913.
- 26) Id., nota dd. 8 juli 1913.
- 27) Uitbreidingsplan (n. 1), 96.
- 28) Nota dd. 5 mei 1913 (n. 25).
- 29) Id.
- 30) Potlood en aquarel, 45 × 63,5 cm., gedateerd 'april-mei-1914'. De tekening werd in 1986, samen met een aantal andere ontwerpen, aan het gemeentearchief geschonken door een kleindochter van Ruigvoorn. Daardoor kan het werkstuk, ondanks het ontbreken van een signatuur, veilig aan hem worden toegeschreven.
- 31) Voor het navolgende heb ik geput uit: G.A.T., S.A. 1913 afd. I, nr. 445; id. 1914 afd. I, nr. 90; G.A.T., notulen gemeenteraad 30 mei 1913, H. 116, bijl. 108; id. 13 juni 1913, H. 153-173; id. 9 december 1913, H. 389, bijl. 269; id. 7 augustus 1914, H. 400-401, bijl. 172. Alleen voor letterlijke aanhalingen wordt nog een afzonderlijke verwijzing gegeven.
- 32) G.A.T., notulen gemeenteraad 13 juni 1913, H. 160.
- 33) G.A.T., notulen gemeenteraad 1913, bijl. 191.
- 34) Wel werden pogingen ondernomen door burgemeester en wethouders om het Ministerie van Oorlog te bewegen tot het verlenen van bijzonder verlof aan Rückert, maar die pogingen hadden, althans in 1914, geen succes. Zie hiervoor: G.A.T., S.A. 1914 afd. I, nr. 486 (ondergebracht in afd. IV, Mobilisatie).

IJzertijd in het Leijdal:

Wonen en werken aan de boorden van een kabbelende beek

*Johan Hendriks en Frans van Nuenen**

Het oorspronggebied van de Leij ligt op de hooggelegen voedselarme gronden van Noord-België tussen Weelde en Ravels. Bronnen zoekt men ter tevergeefs. De kleine beekjes krijgen er hun water door gestadig neervallende regen. Pas na samenvloeiing van deze stroompjes in een grotere beek is er sprake van de Leij. Het stroomgebied van de Leij eindigt juist ten oosten van Oisterwijk. De Leijdal is ten minste sedert de bronstijd (ca. 1700 v. Chr.) regelmatig bewoond geweest. De vele grafheuvelgroepen tussen Ravels en Goirle zijn daar de stille getuigen van. Onlangs werden nieuwe sporen uit de ijzertijd (vanaf ca. 700 v. Chr.) gevonden.

De oudere vondsten uit de ijzertijd in het stadsgewest Tilburg werden kort geleden door Van Dooren (1984) op een rijtje gezet, in navolging van het overzicht van Beex (1977).

De vroegste vondst uit deze periode betreft een grafveld uit de late bronstijd/vroege ijzertijd aan het Hoogéind te Goirle. Bij het onderzoek werden twee typen grafmonumenten blootgelegd: ronde kringgreppels en door lange parallelle greppels omsloten percelen (3,5 x 60 meter). Op basis van het gevonden aardewerk en C14-dateringen wordt dit grafveld op 900 voor Chr. gedateerd. De lange greppels werden 'type Goirle' gedoopt en hebben te maken met het begrafenisritueel. De overige vindplaatsen leverden veel scherven van urnen op die in de vroege en midden-ijzertijd zijn te dateren. Het gaat voornamelijk om losse vondsten. Gericht onderzoek werd zelden uitgevoerd. Bij sommige waarnemingen werd duidelijk dat men te maken

had met resten van pottenbakkers-activiteiten. Door het ontbreken van grondsporen is niet altijd duidelijk of het om nederzettingenresten dan wel begravingen gaat. Ook een nauwkeurige datering is vanwege het incidentele karakter van sommige vondsten een hachelijke zaak.

De ligging van vele vindplaatsen bijeen, op de randen van twee beekdalen, was voor de AWN-afdeling Midden-Brabant de aanleiding om graafwerkzaamheden in deze regio nauwkeurig te volgen.

Onderzoek door de AWN-afdeling

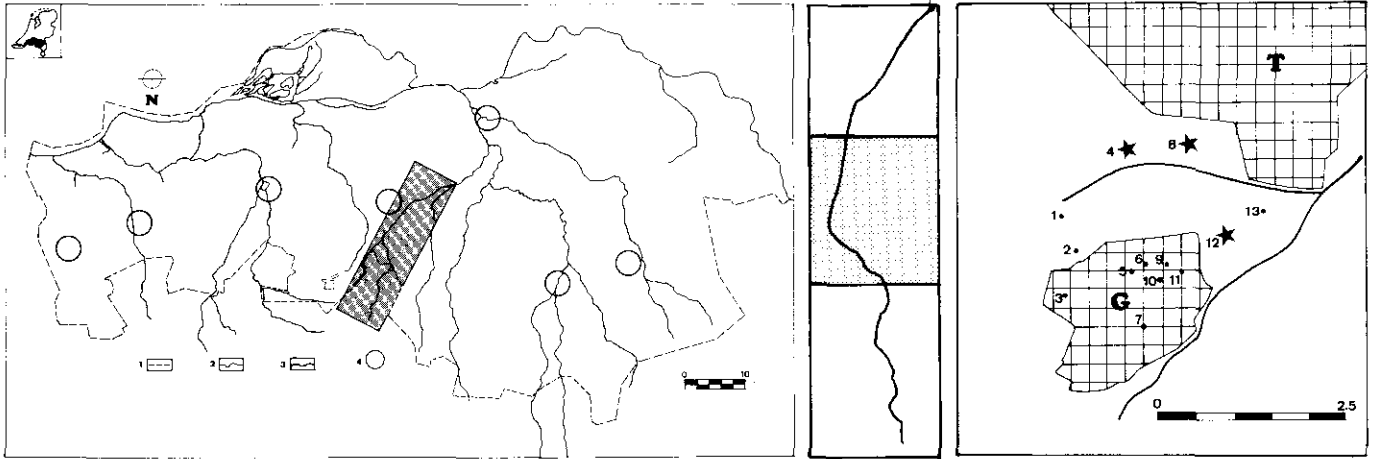
In het midden-Leijdal werd meerjarig archeologisch onderzoek uitgevoerd bij de nieuwbouw van de Groote Akkers te Goirle, werden waarnemingen verricht op het industrieterrein Het Laar en werden veldverkenningen gedaan op een akker aan de Stappegoorweg, beide te Tilburg. In omgekeerde volgorde worden deze projecten hier nader besproken.

Een gedeelte van de akker aan de Stappegoorweg werd van zijn humeuze bovenlaag ontdaan ten behoeve van de Tilburgse plantsoendienst. Daarna werd hij gebruikt voor de verbouw van maïs. Bij het ploegen werden regelmatig scherven uit de ijzertijd gevonden. Dit aardewerk wordt gekenmerkt door een zacht baksel, een groffe magering, een soms besmeten buitenzijde en een variërende dikte van 4 tot 15 mm. Onder de vondsten bevinden zich veel rand- en bodemfragmenten. Opvallend is de vondst van een klein potje (hoogte 5 cm) met uitgeknepen lobben op de rand. Mogelijk gaat het om kinderspeelgoed.

Afb. 1 Opgraving van het grafveld aan het Hoogéind door Dr. A.E. Remouchamps, augustus 1924 (Collectie Gemeentearchief Tilburg).

*) Bestuursleden Archaeologische Werkgemeenschap voor Nederland afd. Midden-Brabant.

Afb. 2 Het bekenstelsel in Noord-Brabant. Het stroomgebied van de Leij is gearceerd (overgenomen uit de Bosatlas).

Legenda:

- 1 = provinciegrenzen
 - 2 = rivieren en beken
 - 3 = het Leijdal
 - 4 = grote plaatsen
- Schaal in km.

Afb. 3 De positie van het midden-Leijdal (gearceerd) binnen het stroomgebied van de Leij.

Afb. 4: Vindplaatsen uit de ijzertijd in het Leijdal in de omgeving van Tilburg en Goirle (waarvan de begrenzing van de stedelijke bebouwing is aangegeven).

Overzicht van eerdere vondsten (stippen) en AWN-onderzoek (sterretjes).

Zeer recentelijk werd een fragment van een glazen La Tène-armband gevonden. Dit is het eerste exemplaar dat van Tilburgse bodem bekend is. Het fragment is 4 cm lang, heeft een D-vormige doorsnede en is vervaardigd van kobaltblauwe glas pasta dat is opgelegd met een ribbel van gele glas pasta in een zigzagpatroon. Deze vondst moet in de eerste eeuw voor Chr. gedateerd worden. Over de aard van de vondsten kan zonder nader onderzoek geen uitspraak worden gedaan.

Het eerste project op het industrieterrein Het Laar betrof de nieuwbouw van Janssen Pharmaceutica. In verschillende bouwputten werden waarnemingen verricht. Naast greppels en kuilen uit de late middeleeuwen en een enkele Romeinse scherf kwamen veel sporen uit de ijzertijd aan het licht. In de lemige vulling van een negental afvalkuilen werd, naast houtskool, veel aardewerk aangetroffen. In de nabijheid van deze afvalkuilen werden sporen van een waterput gevonden. De onderzijde van de put bevond zich 4 meter onder het maaiveld. De put was opgebouwd uit doormidden gekleefde berkestammetjes. Het grondwater had de bast geconserveerd. Deze stammetjes (negen in totaal) waren in een cirkel geplaatst met een diameter van 100 cm. Aan de onderzijde waren zij puntig bekapt. De wand van de put bestond uit vlechtwerk, dat waarschijnlijk met leem was dichtgesmeerd. Ook uit deze waterput kwam aardewerk uit de ijzertijd. Het terrein waarop de waterput was gelegen, werd door een 1 meter brede greppel omsloten. In het westprofiel was een oud oppervlak zichtbaar. Dit oude looppniveau werd door het greppelsysteem begrensd. Alles wijst erop dat hier, juist aan de noordrand van het beekdal van de Katsbogte, een nederzetting heeft gelegen uit de late ijzertijd. Paalgaten die op huizenbouw duiden werden echter niet aangetroffen. Het aangrenzende, nog niet bebouwde perceel bevat vermoedelijk de oplossing van dit mysterie.

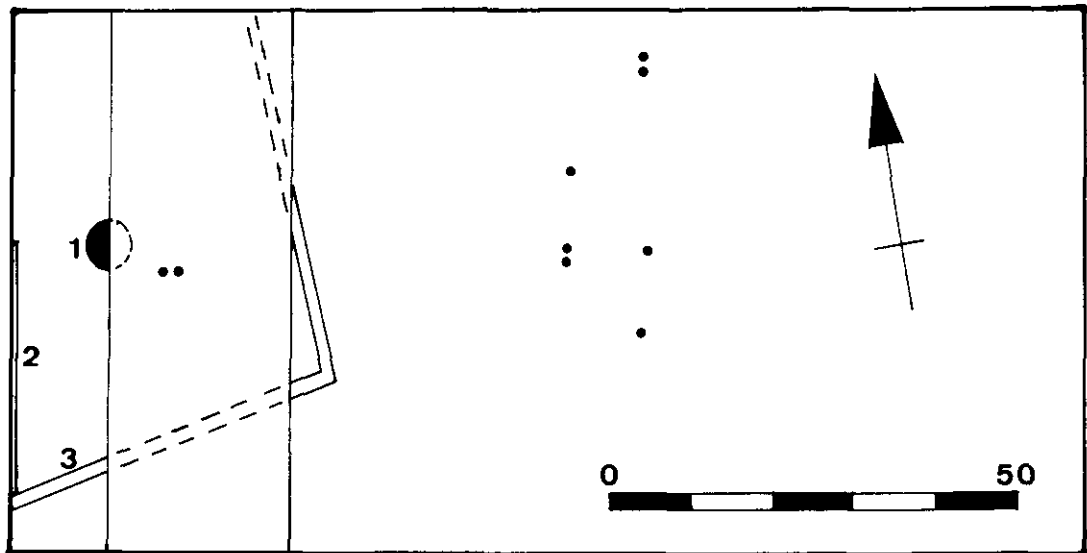
- 1. urnenveld bij het Brem
 - 2. urn bij het Ven
 - 3. urnenveld bij het Hoogeind
 - 4. AWN-onderzoek bij het industrieterrein Het Laar
 - 5. pottenbakkersresten
 - 6. vijf dolia
 - 7. pottenbakkersresten
 - 8. AWN-veldverkenning bij de Stappegoorweg
 - 9. pottenbakkersresten Tobias Asserstraat
 - 10. smeltkroesje
 - 11. de 'Pottenakker'
 - 12. AWN-onderzoek op de 'Groote Akkers'
 - 13. urnenveld bij de Hoge Wal.
- Schaal in km.

In het najaar van 1984 werd bekend dat de gemeente Goirle in het hierboven geschetste gebied van plan was een nieuwe woonwijk te laten verrijzen: de Groote Akkers. Aangezien wij ervan overtuigd waren dat hier meerdere archeologische monumenten uit de ijzertijd te vinden zouden moeten zijn, werd besloten het volbouwen van de Groote Akkers archeologisch te volgen. Hier bestond de mogelijkheid voor het eerst bewoningssporen in situ aan te treffen. Nederzettingen uit de ijzertijd treft men o.a. aan langs de oevers van rivieren en beken. Water zorgde niet alleen voor drinkwater, maar ook voor een rijke en gevarieerde flora en fauna. Voedsel- en watervoorzieningen zijn op deze wijze vrijwel gegarandeerd. De nederzettingen liggen meestal op de helling, om zodoende gevrijwaard te zijn van sterke westenwinden. Deze situatie vinden we terug in Goirle-Noord. Ten oosten van de Groote Akkers vinden we het oude beekdal van de Leij en ten noorden ervan de Katsbogte, die in de Leij uitstroomt. De oevers van de beken vormden de vruchtbaarste plekken. Daar werd het bos gerooid, gingen men wonen en werden de eerste akkers aangelegd. Het noodonderzoek dat in 1985 bij de aanleg van de Rillaersebaan werd uitgevoerd, leverde naast een aantal middeleeuwse waterputten, een grote hoeveelheid ijzertijscherfen op. Dat was een eerste aanwijzing dat de Groote Akkers in de ijzertijd bewoond moesten zijn geweest. In 1986 startte het systema-

Afb. 5 Overzicht van ijzertijdsporen in de bouwput bij Het Laar.

- 1 = waterput
- 2 = oude podzol
- 3 = greppel

Met stippen zijn de afvalkuilen aangegeven.
Schaal in meters.

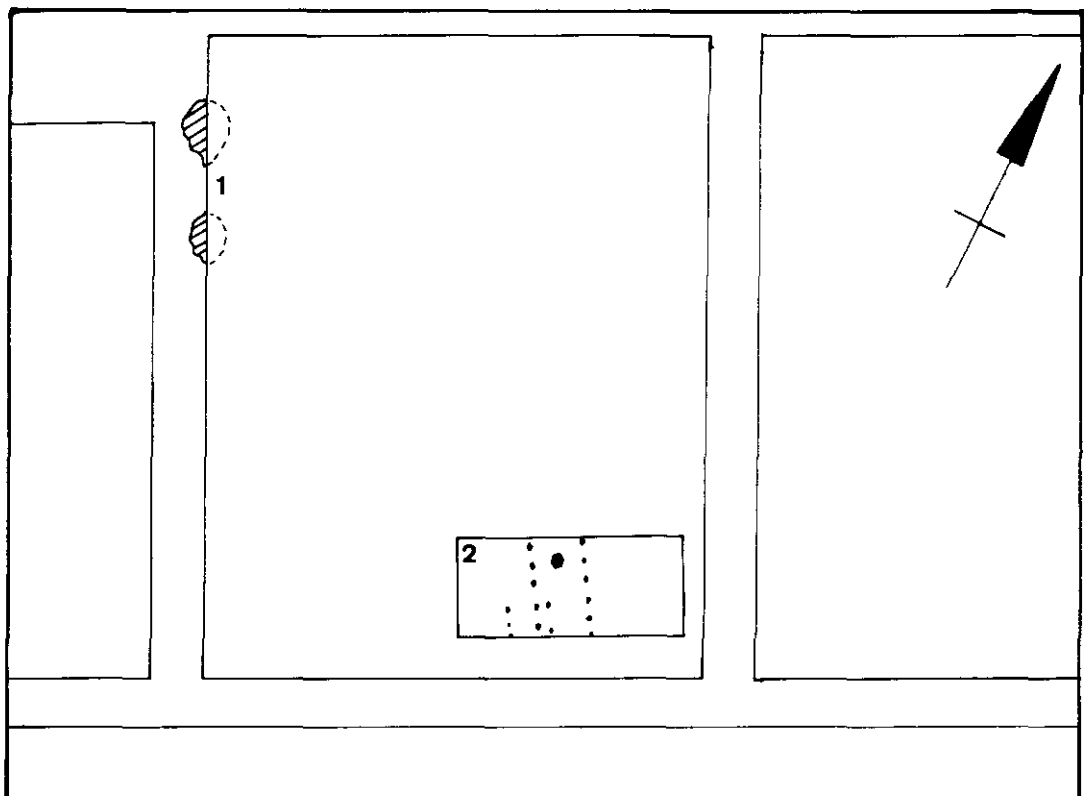

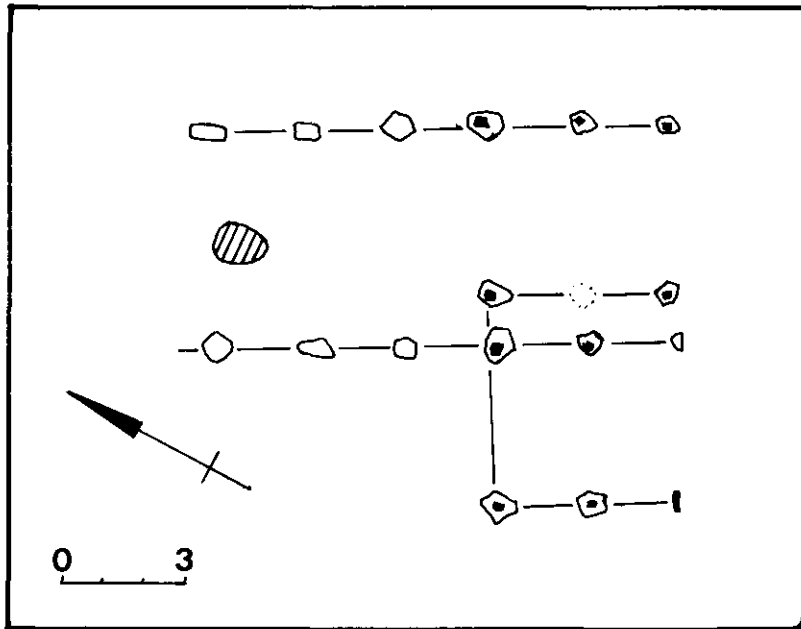
tische onderzoek aan de Guido Gezellestraat. Op een diepte van circa 150 cm werd een klein dichtgestoven poeltje aangetroffen. Hierin bevond zich veel zachtgebakken handgevormd aardewerk met een geel-oranje zanderige kleur, vaak versierd met vingertopindrukken op de rand. Ander aardewerk was zwart gepolijst en was voorzien van een zogenaamd knobbeloor. Daarnaast werd een spinklosje gevonden en mogelijke resten van een ovenrooster. Het geheel werd gedateerd in de laatste fase van de vroege ijzertijd, d.w.z. omstreeks 600 voor Christus. Deze vondst was een groot belang. Het ging hier niet om een grafinventaris, maar om gebruiks-aardewerk dat, eenmaal in onbruik geraakt,

als huishoudelijk afval in een poel of kuil was terechtgekomen. Bewoningssporen konden niet ver meer zijn. Dat bleek bij het voortgezette onderzoek in 1987. Aan de Guido Gezellestraat werden de eerste sporen van gebouwen aangetroffen. Het eerste gebouw bestond uit elf paalgaten in twee rijen die 5 meter uit elkaar lagen. De onderlinge afstand tussen de paalgaten bedroeg steeds 1.50 m. De paalgaten zelf hadden een gemiddelde doorsnede van 50 cm. Midden tussen beide rijen werd een haardplek blootgelegd, gevuld met verbrande leem, houtskool en een groot aantal scherven. In het zuidwestelijk deel van de werkput kwam een zelfde soort sporen met ijzertijdaardewerk te voorschijn. De bei-

Afb. 6 Overzicht van ijzertijdsporen op de Groote Akkers.

- 1 = poel met ijzertijdaardewerk (1986)
- 2 = sporen van twee huisplattegronden in werkput 2 (1987)

Afb. 7 De overlappende plattegronden van beide huizen in werkput 2. Schaal in meters.

de configuraties overlappen elkaar gedeeltelijk. De gevonden sporen wijzen op het bestaan van twee huizen uit de ijzertijd. Een chronologisch onderscheid tussen beide huizen is nog niet te maken, doch duidelijk is dat hier ten minste tweemaal een huis werd gebouwd. Een huis kan een generatie meegaan, zodat hier ten minste vijftig jaar lang bewoning zal zijn geweest. Het aardewerk dat in 1987 werd gevonden, bestaat hoofdzakelijk uit besmeten en zwart gepolijst aardewerk. Op grond van deze overwegingen kunnen we stellen dat de ijzertijdbewoning op de Grootte Akkers te plaatsen is op de overgang van vroege naar midden-ijzertijd in de periode 600 tot 450 voor Christus. Voorlopig is nu één erf gevonden met een huis, enkele afvalkuiltjes en een mogelijk schuurtje, iets verder naar het noorden. Het huis is ten minste één keer herbouwd. Deze interessante resultaten zijn natuurlijk een enorme stimulans om ook in de komende jaren het systematisch oudheidkundig bodemonderzoek op de Grootte Akkers voort te zetten.

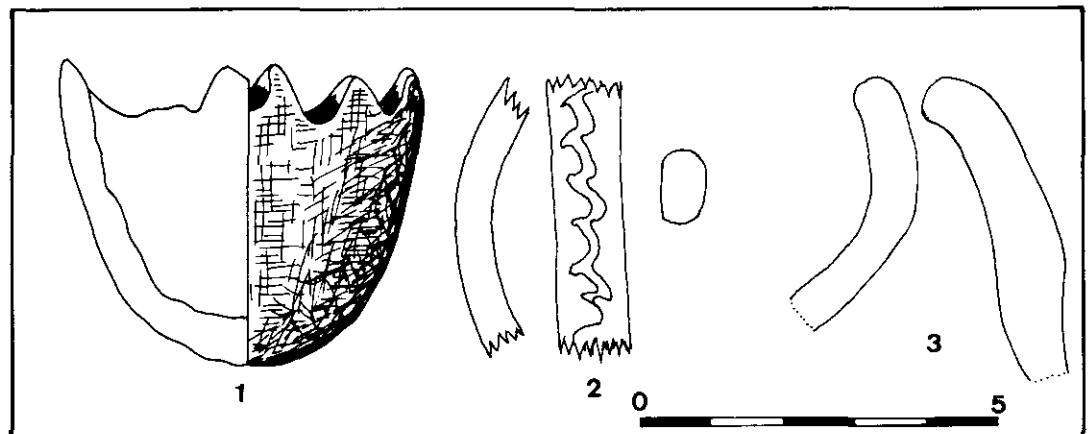
Conclusie

Uit het bovenstaande overzicht blijkt dat het gebied tussen de kernen van Tilburg en Goirle in de ijzertijd intensief bewoond moet zijn geweest. Bij de oudere vondsten gaat het voornamelijk om begraafplaatsen, die kunnen worden herkend door (lage) grafheuvels. Ook de vondst van een complete urn was snel bekend. Woonplaatsen zijn echter moeilijker te vinden: van huizen en erven resteren slechts verkleuringen in de bodem en er zijn nauwelijks complete voorwerpen te verwachten. Hierdoor zijn begraafplaatsen door incidentele graafactiviteiten makkelijk te herkennen, woonplaatsen daarentegen kunnen slechts door systematisch oudheidkundig bodemonderzoek aan het licht worden gebracht. Sporen van bewoning in de vorm van huizen en erven werden kort geleden voor het eerst aangetroffen. Nader onderzoek zal zich o.a. moeten richten op de relatie tussen nederzettingen en grafvelden.

Literatuur

- Beex, G. (1977). Sporen uit de IJzertijd te Goirle. *Actum Tilliburgis*, 2, 58-65.
- Van Dooren, R. (1984). *Stadsgewest Tilburg in IJzertijd en Romeinse Tijd*. 2e graads scriptie oudheid Mollerinstituut. Tilburg, De Oliemeulen.
- Hendriks, J. (1986). *Goirle: Archeologen in de put aan de Rillaerse Baan*. In: Jaarverslag 1985 van de AWN-afdeling Midden-Brabant. Tilburg, pp. 65-82.
- Hendriks, J. en F. van Nuenen (1988). *Goirle: Een ijzertijdhuis 'type Goirle' en middeleeuwse sporen op de Grootte Akkers*. In: Jaarverslag 1987 van de AWN-afdeling Midden-Brabant. Tilburg, pp. 36-53.
- Nuenen, F. van (1987). *Tilburg: Oppervlaktevondsten uit verschillende perioden op een ontgronde akker aan de Stappegooorweg*. In: Jaarverslag 1986 van de AWN-afdeling Midden-Brabant. Tilburg, pp. 60-63.
- Nuenen, F. van (1987). *Tilburg: Archeologische waarnemingen bij de nieuwbouw van een farmaceutische industrie bij Het Laar*. In: Jaarverslag 1986 van de AWN-afdeling Midden-Brabant. Tilburg, pp. 64-75.
- Nuenen, F. van (1987). *Goirle: Een afvalpoel uit de ijzertijd en resten van een vroegmiddeleeuwse boerderij op de Grootte Akkers*. In: Jaarverslag 1986 van de AWN-afdeling Midden-Brabant. Tilburg, pp. 76-83.

Afb. 8 Enkele vondsten uit de ijzertijd.
 1 = miniatuurpotje met uitgeknepen lobben (Stappegooorweg)
 2 = fragment van een La Tène-armband (type 3B) uit de eerste eeuw voor Chr. (Stappegooorweg)
 3 = enkele kenmerkende randfragmenten van zwart gepolijst aardewerk uit de waterput (Het Laar).
 Schaal in cm.

Tilburg kort

De Vier Winden

'Is het nou wel nodig, weer een boek over Tilburg?'

Er zijn in de loop der jaren nogal wat boeken over Tilburg uitgegeven. Onlangs, in april van dit jaar ook bij De Schaduw: 'Jeugd in een fabrieksstad', geschreven door Uri Nooteboom. Een heel goed boekje. Je waant je al lezende echt in het Tilburg van 1910. Maar je leest daarin meer over de straten en gebouwen van Tilburg dan over de mensen.

Zijn er dan geen boeken geschreven over de mensen van Tilburg? Jazeker, bijvoorbeeld door Ed de Nève: 'Bij ons op den Heuvel'. Een schitterend boek, waarin je heel goed kunt lezen hoe het er bij de fabrikanten achter de schermen aan toe ging. Maar fabrikant is toch iets anders dan arbeider.

Dan heb je natuurlijk nog Roothaert met zijn roman: 'Oom Pius'. Daaruit leer je heel veel over wat er in de huizen van de middenstanders gebeurde.

Maar, hoe hebben de arbeiders uit Tilburg nu geleefd en de dingen beleefd? Als je met hen praat, dan valt nogal eens de opmerking: daar zou ik wel een boek over willen schrijven! Ja, schrijf maar eens een boek, dat kan niet iedereen. Iemand die dat wel kan, is Jan Horsten. Zijn roman 'De Vier Winden' is een heel goed verhaal, waarin hij twee belangrijke levenssegmenten met elkaar verbindt: het gezinsleven en de werksituatie. Jan Horsten heeft daar een goed evenwicht tussen gevonden.

Daarom kan de vraag: 'Is het nou wel nodig, weer een boek over Tilburg?' met een volmondig JA beantwoord worden. Niet alleen omdat deze roman 'De Vier Winden' zich volledig in Tilburg afspeelt, maar vooral ook omdat Horsten een treffend beeld geeft van de werksituatie én de belevingswereld van de Tilburgse arbeiders, én daarenboven ook nog een zeer gevoelig en juist beeld schetst van het gezins- en buurtleven in het Tilburg van 1945-1955. Daarom mag deze roman een mijlpaal in de geschiedschrijving van Tilburg genoemd worden.'

(Deel uit de toespraak van Ton Wagemakers bij gelegenheid van het verschijnen van het boek in Antiquariaat/Uitgeverij De Schaduw op 2 oktober 1987).

Het omslag van het boek vermeldt de volgende gegevens:

Jan Horsten werd in 1906 geboren in Tilburg. Hij begon als huisschilder, later kerkschilder. De crisisjaren betekenden voor hem werkloosheid en een breuk met het Roomse verleden. Bij de werkverschaffing van voor de oorlog en de DUW (Dienst Uitvoering Werken) erna deed hij de inspiratie op voor 'De Vier Winden', genoemd naar een ontginningsgebied ten zuiden van Tilburg. In de oorlog hielp hij mee de basis te leggen voor de Eenheids Vak Centrale (EVC). In 1948 werd hij districtbestuurder. Voor 'Werkend Nederland' (het vakbondsblad) schreef hij artikelen en korte verhalen. Kort na 1952 stopte hij met het vakbondswerk, verliet uit onvrede de CPN en keerde terug naar het bedrijfsleven. De laatste jaren voor zijn pensioen werkte hij als uitvoerder in de bouw.

Jan Horsten heeft drie romans gepubliceerd:

'De Vier Winden' onder het pseudoniem J. van Tilburg (1952), 'Bels Marieke' (1961) en 'De stroper van het Mariënbos' (1980). 'De Vier Winden' heeft hij nu herschreven, alle partijpolitiek is eruit.

Jan Horsten, *De Vier Winden*, Tilburg, Antiquariaat en Uitgeverij De Schaduw, 1987, 190 blz., ISBN 90.5083.004.8, f 22,90.

Dr. Hendrik Moller

Reeds lang verwacht, rolde onlangs de biografie van Hendrik Moller van de persen.

Het genre van de historische biografie is reeds vaak beoefend. Het lijkt eenvoudig: een afgebakend onderwerp, chronologische orde van bespreking en over bekende figuren is reeds veel materiaal voorhanden. Maar: een figuur als Moller was zo actief, ook op diverse terreinen, dat vele deelstudies, ook naar het ruimer kader nodig zijn; de chronologische orde maakt het moeilijk een lijn, een visie te tonen die achter diverse handelingen stak en de figuur Moller was en is zo bekend en betekenisvol dat aan de objectiviteit hoge eisen worden gesteld. Last but not least: de biografie moet 'in de huid van zijn object kruipen'. Ik meen dat dr. A.H.M. van Schaik in al deze opgaven redelijk tot zeer goed geslaagd is.

De grote onderwijsinitiator Moller (stichter van de Katholieke Leergangen en van Ons Middelbaar Onderwijs in Noord-Brabant) was een gedreven, zeer ambitieus man. Hij was de stuwende kracht in de vele organisaties en groepen waarin hij werkzaam was of waarin hij informeel een grote invloed had. Men denke daarbij ook aan de jonge, kritische intellectuelen in katholieke kringen in de jaren twintig en dertig. Zijn gedrevenheid was er een voor zijn kerk, zijn geloof, zijn zuil. Hij was vastbesloten het 'tekort der katholieken' in cultureel en intellectueel leven zo snel mogelijk weg te werken. Een niet-katholiek — A.H.M. van Schaik is het duidelijk wel — zou wellicht stellen dat zijn ambitieuze aard gekanaliseerd werd en richting vond in zijn katholicisme. Over wat voor Moller katholicisme was is fel gediscussieerd. Velen verweten hem een integralistisch katholicisme; één van zijn bekendste leerlingen, Gerard Knувelder, bestreed dat. Het was in alle geval een totaal-katholicisme. Zijn geloof was voor hem dé stuwende kracht achter al zijn handelen, ook in zijn privé-leven.

Moller had ook duidelijk zwakke kanten: een organisator, wat hij misschien wel leek, was hij niet, althans geen manager. Daarvoor was hij te emotioneel en te stress-gevoelig. Een politicus (hij was kamerlid en wethouder te Tilburg) eigenlijk ook niet: redenaarstalend had hij, de vaardigheid om samen te werken en compromissen te zoeken miste hij. Teveel auto-craat en het conflictmodel bewandelend, ging hij ook als rector van de Leergangen ten onder.

Moller's betekenis voor Tilburg was groot. Hoewel hij hier het langste deel van zijn leven woonde, voelde en was hij noch Tilburger, noch Brabander maar Groot-Nederlander (Van Schaik heeft dit laatste niet uitgewerkt). Zijn betekenis voor Tilburg is een afgeleide: door de overbrenging van de Leergangen naar Tilburg als 'meest, misschien enige echt katholieke stad in Nederland' had voor de industriestad grote gevolgen. Nu profileert Tilburg zich als onderwijsstad. Moller legde

daarvoor mede de grondslag. Door de komst van de Leergangen bloeide het tot dan toe schamele intellectueel klimaat hier in het 'donkere zuiden' op. Als het aan hem had gelegen had Tilburg en niet Nijmegen de eerste katholieke universiteit in Nederland gekregen. Hij vond daarvoor als belangrijk pleitbezorger mgr. dr. P.C. de Brouwer, rector van het St. Oldulphuslyceum en docent aan de Leergangen. Deze laatste bezorgde Tilburg de eerste katholieke gymnasiasten en h.b.s.-'ers, Moller maakte het karwei af (abusievelijk komt De Brouwer niet in het register van Van Schaik's dissertatie voor, men leze echter p. 141 e.v. en p. 176). Hoevele Tilburgse afgestudeerden, van architecten en kunstenaars tot houders van middelbare (onderwijs-)akten, bepaalden niet in belangrijke mate het culturele en intellectuele katholieke leven in Nederland?

De stelling dat Tilburg in deze eeuw geen cultureel klimaat kende is onrecht doen aan onder andere de Leergangen en haar alumni. Als men het exclusief katholieke karakter van dat intellectueel en cultureel klimaat negatief benadrukt is de stelling ook niet objectief.

Dr. A.H.M. van Schaik, Dr. Hendrik Moller 1869-1940; een ongemakkelijk initiator van onderwijs en cultuur in Noord-Brabant, Tilburg, Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 1988, XXV, 316 blz., geïll., Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland, LXXV, ISBN 90.70641.25.9, f 50,—.

drs. A. Plevoets

Tilburg signalement

Wyske Tuinstra en Hans Petermeyer, De geschiedenis van de architectenopleiding in Tilburg, Akademie van Bouwkunst Tilburg, 1987, 88 blz., geïll., ISBN 90.9001543.4, f 35,—.

Werk van afgestudeerden van de Akademie van Bouwkunst Tilburg, Akademie van Bouwkunst Tilburg, 1987, 96 blz., geïll., ISBN 90.9001544.2, f 35,—.

Bas Aarts, 'Ter Borch' (Oisterwijk) en de 'Tombe van Pepijn' (Landen-België: twee motte-burchten en hun onderlinge relatie, in: Het Brabants kasteel, jrg. 10, nr. 1, nov. 1987, p. 3-20.

Ter Borch — reeds vermeld in 1222 — was de 'burcht' van Tilburg.

Jan van Lieshout, De aal van Oranje, Venlo, uitg. Van Spijk, 1988, 671 blz., geïll., ISBN 90.6216.463.3 f 49,50. Dit, op 25 april aan prins Bernhard aangeboden boek, gaat over de in 1906 in Tilburg geboren pater Lodewijk Bleijs, een van de belangrijkste pioniers van het verzet in het zuiden van ons land. Hij verongelukte in 1945 op verdachte wijze met een legerjeep.

RP

Tentoonstelling

Van 3 juni t/m 25 september 1988 is in het Nederlands Textielmuseum een tentoonstelling te zien onder de titel 'Sports' (beweging in textiel). Over dit onderwerp is een rijk geïllustreerde catalogus en een aflevering van 'Textuur' (nr. 19) verkrijgbaar.